

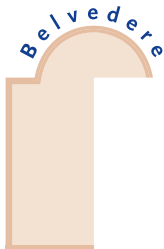
Het cultuurhistorisch argument

Essaybundel

Het cultuurhistorisch argument

Essaybundel

Het cultuurhistorisch argument

Essaybundel

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1 Kracht van argumentatie	7
Machteld Linssen Projectbureau Belvedere	
2 Hoe de economische waarde van cultureel-historisch erfgoed te realiseren en tegelijkertijd zijn culturele waarde te bewaken	19
Prof. dr. Arjo Klamer Erasmus Universiteit Rotterdam hoogleraar culturele economie	
3 Als de goudprijs hoog genoeg is, wordt het oude sieraad snel gesmolten: over het begrip ‘intrinsieke waarde’	29
Dr. Martijn Duineveld Wageningen Universiteit Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke Analyse Dr. Kristof Van Assche Dept. of Community Studies Minnesota State Universities and colleges	
4 Cultuurhistorie: omdat het wat waard is!	39
Dr. ir. Elisabeth Ruijgrok Witteveen en Bos Rotterdam	
5 Wie betaalt, bepaalt?	47
De introductie van marktwerking en het ‘verstoorder betaalt’-principe in de Nederlandse archeologie Prof. dr. Jos Bazelmans	
Colofon	60

Deze essaybundel is een
uitgave van projectbureau
Belvedere.

www.belvedere.nu

We komen niets tekort

*... We komen niets te kort, we hebben alles
Een kind, een huis, een auto en elkaar
Maar weet je lieve schat wat het geval is, ah
Ik zoek iets meer, ik weet alleen niet waar*

*Is dit alles..
Is dit alles...
Is dit alles wat er is...*

De prachtige hit 'Is dit alles' van Doe Maar geeft goed het gevoel weer dat menig een van ons wel eens bekruipt: 'waar doen we het allemaal voor?'. In ons dagelijkse leven zijn we veelal druk met zaken doen, carrière maken en spullen aanschaffen. We communiceren ons een slag in de rondte, zowel digitaal als analoog, en rennen van afspraak naar afspraak. Maar zit in dit soort zaken de kern van het leven? Als we onszelf in de spiegel bezien of we spreken er met vrienden of familie over, dan doen heel andere zaken er toe: gezondheid, geluk, liefde, vriendschap, trouw..... Het zijn dit soort waarden die het leven kleur en betekenis geven, die het verdedigen waard zijn. Hoezo, 'alles van waarde is weerloos'; als het moet vechten we daar een oorlog over uit.

Maar het is niet vanzelfsprekend hoe wij met deze waarden moeten omgaan, er invulling aan geven. Zeker niet in ons professionele leven. Komt dat omdat deze waarden niet in geld of status zijn uit te drukken? Als je liefde in geld wilt uitdrukken wordt het al snel prostitutie. Wie trouw wettelijk wil verankeren komt in Nederland vaak bedrogen uit, wie met z'n vriendschap met een ander te koop loopt wordt uitgemaakt voor huichelaar.

En toch. Wie niet over deze waarden spreekt, verliest ze uit het oog. Pas door ze te benoemen – desnoods in stenen tafels – erover te spreken en ze voor te leven, worden deze waarden waar, echt, tastbaar; ook al lopen ze in het dagelijkse leven soms telkens weer als zand door je vingers heen.

Zo ook de cultuurhistorie. Heel lang werd er niet over de waarde van cultuurhistorie gesproken. Cultuurhistorie was van belang, simpelweg, omdat het van belang was. Dat sprak voor zich. Tenminste, dat vonden de mensen die in de cultuurhistorie werkzaam waren. Helaas hadden anderen daar minder oog voor, en werden nieuwe wijken gebouwd of wegen aangelegd ten koste van de cultuurhistorie. De laatste jaren zien we hierin een kentering. In de ruimtelijke ordening wil men welbewust steeds vaker rekening houden met de cultuurhistorie. De cultuurhistorie heeft betekenis, ze kan iets toevoegen: eigenheid, kwaliteit en/of verbinding. Kortom: waarde. Maar dat vraagt van de cultuurhistorie op haar beurt ook dat zij haar waarde kan verwoorden: in culturele termen, in ruimtelijke, sociale én economische termen. Dat valt niet altijd mee; zeker niet omdat men er pas zo kort mee begonnen is. Maar het is een kwestie van doorzetten, het debat aangaan, de grenzen durven opzoeken. In deze bundel worden die grenzen opgezocht. Met voor eenieder de uitdaging om daar over heen te springen. Een kwestie van doen dus. Dat is alles.

Frank Strolenberg, Projectleider Belvedere

MACHTELD LINSEN

Kracht van argumentatie

Erfgoed is minder kwetsbaar dan op het eerste gezicht lijkt. Naast voor de hand liggende argumenten van schoonheid en historische waarde, duiken in de lokale praktijk steeds vaker ook andere motieven op voor behoud.

Hembrugterrein, Zaandam, 2008 | De gemeente Zaanstad voert een actief beleid voor behoud en herbestemming van het industrieel erfgoed langs de Zaan.

Ze hoopt daarmee ambachtelijke en creatieve bedrijven aan te trekken. Dankzij de koppeling met het economisch belang ontstaan er kansen op nieuw leven voor afgedankt erfgoed. | Foto: Ge Dubbelman, Hollandse Hoogte

A13, Zestienhoven, 2004 | Landschapsarchitect Adriaan Geuze plaatst enorme opblaaskoeien in het Groene Hart. Met zijn actie mobiliseert hij de publieke opinie van bewoners en bezoekers die zich zorgen maken over de aantasting van het veenweidelandschap. Ook zij verkiezen koeien boven flats of grijze dozen in de wei. Andere initiatieven, zoals een wielerronde, openboerderijdagen en kunstmanifestaties, zijn er op gericht zo veel mogelijk mensen kennis te laten maken met de kwaliteiten van het Groene Hart en zo het draagvlak voor behoud te vergroten. | Foto: Marco Okhuizen, Hollandse Hoogte

Kracht van argumentatie

Machteld Linssen | projectbureau Belvedere¹ | Utrecht

Cultuurhistorie verdient een krachtige argumentatie. Op dit moment lijkt die argumentatie echter gefragmenteerd en stuurloos. De verschillende motieven versterken elkaar nauwelijks. Ze lijken elkaar zelfs te beconcurreren. En waar traditionele argumentatie aan erosie onderhevig is, blijft de recente toenadering van cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling een rijke voedingsbodem voor nieuwe en hernieuwde argumenten. In dit inleidend essay signaleren en beschrijven we vier 'jonge' argumenten zoals die op dit moment in de praktijk vorm krijgen, naast het culturele argument. Met het geheel van de essaybundel willen we als projectbureau Belvedere uitnodigen om met een zekere verwondering en nieuwsgierigheid te kijken naar de ontwikkelingen in het argumentatieveld. Wat gebeurt er nu eigenlijk, wat vinden we daarvan en hoe kunnen we dat in het belang van de cultuurhistorie inzetten?

Sinds de oude en de nieuwe cultuur van het maken elkaar in het afgelopen decennium hebben hervonden, is de 'marktwaarde' van het erfgoed gestegen. Erfgoed wordt niet langer gezien als alleen een last bij ruimtelijke transformaties maar ook als een perspectief. Immers, cultuurhistorische kwaliteiten en eigenaardigheden kleuren de leefomgeving en ze appelleren aan een diepgewortelde behoefte aan identiteit. In de planvorming wordt daarom meer en meer rekening gehouden met het erfgoed. Steeds vaker dienen de cultuurhistorische kwaliteiten zelfs als vertrekpunt voor de eerste ideeën. Niet alleen de marktwaarde, ook de

publieke waarde van het erfgoed kan toenemen. Het erfgoed maakt weer deel uit van de actieve, dynamische leefomgeving. Hier liggen kansen om het toegankelijk te maken voor een breder publiek dan alleen de erfgoedliefhebber en professional.

De hernieuwde relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke transformatie is echter nog geen vanzelfsprekendheid. En ook in de reguliere monumentenzorg blijft het een hele klus om budgetten vrij te spelen voor grote restauratieprojecten. De cultuurhistorische belangenbehartiger heeft daarom behoefte aan argumenten die hij of zij kan inbrengen in het besluitvormingsproces. Vanuit die drijfveer initieerden zes cultuurhistorici in dienst van gemeenten een onderzoek naar de opbrengsten van investeringen in cultuurhistorie op lokaal niveau. Het onderzoek werd uitgevoerd door kenniscentrum Triple E en resulteerde in 2008 in de publicatie *Eigen Haard is Goud Waard*².

Op basis van de onderzoeksresultaten concluderen de initiatiefnemers dat cultureel erfgoed vaker deel moet uitmaken van strategische overwegingen en geldstromen op andere beleidsterreinen, zoals economische zaken, recreatie en toerisme en stedelijke vernieuwing. Het cultureel erfgoed blijkt een belangrijke aanjager voor de lokale economie en genereert vele geldstromen. Erfgoed draagt bijvoorbeeld bij aan een gezonde concurrentiepositie van binnensteden ten opzichte van moderne drive-in centra die zich ook steeds meer ontwikkelen tot 'shop&fun' gebieden. Zo blijkt de monumentale binnenstad van Delft als 'bedrijf' aanzienlijk beter te presteren dan de binnenstad van het nabijgelegen Rijswijk. Een monumentaal park als Sonsbeek in Arnhem blijkt een gewilde vestigingslocatie voor dienstverleners, net zo goed als industrieel erfgoed dat is voor creatieve bedrijven. En het naoorlogse Laurenskwartier in Rotterdam bezit voldoende economische potentie voor de toekomst en zou de verlokkingen van sloop/nieuwbouw daarmee moeten kunnen weerstaan.

¹ Projectbureau Belvedere is in 1999 voor de duur van tien jaar opgericht door de departementen van OCW, VROM, LNV en VenW om een nieuwe, additionele erfgoedstrategie - behoud door ontwikkeling - praktisch toepasbaar te maken en te implementeren in het werkveld van cultuurhistorici, planologen, ontwerpers, beleidsmakers, ontwikkelaars e.a.

² *Eigen Haard is Goud Waard* (2008)

Intrinsieke waarde niet zelfredzaam

Argument 1

Het initiatief van de zes gemeentelijke cultuurhistorici laat zien dat hét argument, dat van de cultuurhistorische of intrinsieke waarde, op lokaal niveau onvoldoende gewicht in de schaal legt. In de inleidende woorden van de publicatie wordt betoogd dat de intrinsieke waarde weliswaar centraal staat, maar dat het domweg helpt als we kunnen aantonen dat zaken als onderhoud en restauratie, toegankelijkheid en informatievoorziening e.d., geen kostenposten zijn, maar investeringen die zichzelf terugverdienen. “Het helpt als we kunnen aantonen dat we niet alleen rijk zijn aan erfgoed, maar ook rijk zijn dankzij ons erfgoed.”

De vraag die dit evenwel oproept, is waarom de intrinsieke waarde ‘an sich’ te weinig gewicht in de schaal legt. Is dat wellicht omdat de intrinsieke waarde een leeg, fictief begrip is, zoals Martijn Duineveld en Kristof van Assche stellen in hun essay? Of is het begrip uitgehold in een sluiwend proces van verwetenschappelijking? Is het te zeer synoniem geworden aan een expertoordeel van cultuurhistorische deskundigen, waardoor andere fundamenteën onder het begrip onbedoeld zijn afgebrokkeld? Duineveld en Van Assche vermoeden zelfs dat dit om strategische redenen gebeurt: “Het gebruik van de term ‘intrinsieke waarde’ is een strategie om bepaalde waarden boven andere te stellen en om deze buiten het politieke of economische discours te houden en ze daarmee een bepaalde onaantastbaarheid mee te geven.” Buiten het domein van de politiek, betekent voor hen ook buiten het publieke domein. “Erfgoed wordt verplaatst naar het terrein van diegenen die getraind zijn om de intrinsieke waarde van dingen te kunnen waarnemen.” Volgens hen werkt dit uitsluitingsmechanisme in de hand dat het “cultuurhistorisch beleidsstelsel” wordt gedomineerd door een relatief klein groepje experts.

Arjo Klamer stelt in zijn essay dat de uitsluiting van het publieke domein ook door gemakzucht in de hand wordt gewerkt. Door een alom aanwezige overheid en overheidsfinanciering wordt er volgens hem in Nederland een te gering beroep gedaan op de generositeit van de direct baathebbenden, de erfgoedliefhebbers. Klamer zegt daar verder over: “Culturele erfgoederen komen uiteindelijk het best tot hun recht wanneer mensen hen op waarde weten te schatten en beseffen dat een waardering in een offer gestalte krijgt.” Is wellicht het ontbreken van die betrokkenheid ook debet aan de erosie van het intrinsieke argument?

Of ligt een deel van de verklaring bij de toenadering van cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling? Die toenadering wordt namelijk gevoed vanuit het geloof dat cultuurhistorie een toegevoegde waarde heeft voor die ruimtelijke ontwikkeling. Zijn we in onze zoektocht naar de onderbouwing van dit geloof te ver afgedwaald van de intrinsieke waarde? Immers, om projectleiders en ontwikkelaars te overtuigen zijn we op zoek gegaan naar bewijslast die aansluit bij hun beleavingswereld. De veronderstelde meerwaarde hebben we daarom willen vertalen in termen van vastgoedopbrengsten, tijdwinst, meewerkkracht i.p.v. hindermacht, etc. Hebben we het daardoor doen voorkomen dat de intrinsieke waarde er niet meer toe doet en alleen de marktwaarde telt? Of hebben we juist ten positieve aanvullende argumentatie gevonden en kunnen we die incorporeren in ons waardedenken om kracht van argumentatie te krijgen!

Het antwoord op bovenstaande vragen naar de afgenomen kracht van de cultuurhistorische dan wel intrinsieke waarde als argument is belangrijk om begrippen in ons waardedenken te herpositioneren. Willen we cultuurhistorie als belang met verve inbrengen in besluitvormingsprocessen dan moet we al onze argumentatie op orde brengen en ons idioom laden met duidelijke betekenissen en kracht. Zeker als de waarde van erfgoed steeds opnieuw wordt vastgesteld in een permanent en situatiespecifiek debat, zoals Martijn Duineveld en Kristof van Assche voor ogen staat.

Praktijk opereert ‘ongedisciplineerd’

In afwachting van antwoorden, opereert de praktijk naar eigen inzicht en als het ware ‘ongedisciplineerd’; onvoldoende gevoed door een door-dachte inbreng vanuit de eigen discipline. Pragmatisch wordt het cultuurhistorisch belang in stelling gebracht en wordt ingespeeld op motieven die aansluiten bij de mentaliteit in een specifieke besluitvormingsarena. Soms volstaat het intrinsieke motief; kennis van het verleden en de zorg voor erfgoed is een kwestie van beschaving. Ondersteund met een inventarisatie en beschrijving kan het cultuurhistorisch belang worden ingebracht in de besluitvorming. De toonzetting kan informatief en objectief blijven. Goede wijn behoeft immers geen krans. Hooguit extra toelichting, want kennis leidt tot waardering en betrokkenheid.

Communicatie en educatie worden daarbij steeds vaker ingezet om die betrokkenheid te bevorderen. Als een gebied op de schop gaat, organiseren de betrokken cultuurhistorici excursies voor bestuurders en ontwikkelende partijen. Ook voor het publiek wordt de cultuurhistorie van het

plangebied ontsloten. Industriële enclaves en naoorlogse wijken worden met kunst en andere creatieve programma's onder de aandacht gebracht. Trouvailles van de planontwikkeling, zoals archeologische vondsten, worden met verve geopenbaard tijdens ware publieksevenementen. Tijdens de Gave Graafdagen in Leidsche Rijn (2003, opgraving van een Romeins schip) kon men de toeloop van geïnteresseerden nauwelijks aan. Met onderwijsprogramma's als Plan je eigen Ruimte worden zelfs jongeren bereikt. Al die inspanningen dragen bij aan het mobiliseren van een tweede argument: de publieke wil. Een argument dat de laatste jaren op vele beleidsterreinen op de politieke agenda is komen te staan.

Argument 2

Burgeroordeel wordt belangrijker

Ook minister Plasterk wil in het toekomstige monumentenstelsel de burger meer betrekken bij de besluitvorming over cultuurhistorie in ruimtelijke ontwikkeling en bij de aanwijzing van nieuwe beschermde objecten en gebieden. In zijn visie op de modernisering van de monumentenzorg *Een lust, geen last*³ zegt hij dat de scheidslijn tussen expert en leek qua niveau van kennis vervaagt, maar dat tussen beiden verschillende opvattingen bestaan over wat van waarde is. "Voor burgers spelen sociale, sociaal-economische, belevings- en herinneringswaarden een grote rol. Minder belangrijk voor hen zijn overwegingen over bijvoorbeeld authenticiteit of representativiteit. ... In het nieuwe stelsel is gezocht naar een evenwicht tussen de wetenschappelijke kennis en de belevingskennis."

De cultuurhistoricus die er in slaagt het burger- en expertdomein te verbinden en er in slaagt de publieke wil te mobiliseren, is spekkoper. Een cultuurhistorisch medewerker van een gemeente vertelde ooit dat de burgers beduidend meer bereikten bij het gemeentebestuur dan zij vanuit haar expertrol. Zij creëert soms bewust ruimte voor het publieke domein door burgers neutraal te informeren en zelf geen positie als belangenvertegenwoordiger in te nemen. Hierdoor ontstaat een lege plek in de belangenafweging die door goed geïnformeerde burgers kan worden ingenomen. Een ander voorbeeld: de Maastrichtse bevolking heeft het internet ontdekt als medium om de publieke wil kenbaar te maken. Reuring op een site als mestreechonline of zichtopmaastricht is reden voor bestuurlijke aandacht.

3 *Een lust, geen last* (2008)

Aanknopingspunten voor die verbinding tussen het burger- en het expertdomein zijn misschien ook te vinden in de hoek van de geschiedkundigen. In 2003 verscheen de essaybundel *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*⁴ waarin Michiel Gerding betoogt dat in het cultuurplanologisch discours onvoldoende gebruik wordt gemaakt van het geschiedverhaal dat betekenis geeft aan het fysieke erfgoed. Ook een boek als het *Pauperparadijs* van Suzanna Jansen laat zien hoe dankzij de kracht van het achterliggend verhaal het erfgoed de Nederlandse huiskamers kan binnendringen. De voormalige strafkolonie Veenhuizen staat opeens weer op de kaart. Er wordt zelfs geprobeerd de status van werelderfgoed te verkrijgen.

Cultuurhistorie levert meetlat voor passendheid

Een derde argument ligt in de proceskwaliteiten van cultuurhistorie voor ruimtelijke planvormingstrajecten. Cultuurhistorie als thema lijkt te beschikken over een enthousiasmerend en samenbindend vermogen. Het brengt partijen met elkaar in gesprek. Tenminste, die observatie volgt uit verschillende Belvedereprojecten en ontwerpateliers, zonder dat daar overigens meteen ook een duidelijke verklaring voor aan te wijzen is. Misschien schuilt die verklaring in het feit dat cultuurhistorie meestal een factor is die de partijen gemeenschappelijk hebben. Maar misschien werkt het ook wel zo, omdat vanuit de cultuurhistorie een verklaring geboden kan worden voor onbestemde ongenoegens die planvormingsprocessen frustreren. Cultuurhistorie biedt wellicht de taal om deze ongenoegens beter te benoemen en bespreekbaar te maken. Immers, cultuurhistorie is de resultante van de specifieke 'cultuur van het maken' in een bepaalde regio. Die cultuur heeft van doen met de mentaliteit van de mensen ter plaatse, met de morfologische omstandigheden, met de economie, etc. Wie een planvoorstel of ontwerp langs de meetlat legt van de cultuurhistorie, krijgt daardoor een antwoord op de vraag of iets 'passend' is of niet.

Een mooi voorbeeld hiervan is het ontwerp voor een villa van de architect Michael Graves in Loenen aan de Vecht. Lokale onverlaten kalkten nog voor de oplevering met grote letters het woord 'WANSMAAK' op de gevel. In het kader van de Vechtstudie *Vechts Bouwen*⁵ vroegen Marieke Timmermans en Pepijn Godefroy van bureau La4Sale zich af waarom

4 *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte* (2003)

5 *Vecht Visie; Belvedere bouwen Vecht en Plassen* (2002)

Argument 3

het ontwerp naar het idee van omwonenden niet paste. Niet vanwege het groene dak, niet vanwege het dubbele woonhuis, niet vanwege de poging iets afwijkend neer te zetten, want dat laatste paste juist prima in de Vechtse cultuur van elkaar naar de kroon steken. Er is echter wel een mismatch tussen het gebouwtype en de kavelgrootte. De villa heeft de afmetingen van een buitenplaats, maar staat op een absurd klein lapje grond. Daarmee voldoet de villa niet aan de ongeschreven regels van de Vechtse bouwtradities en de manier waarop rangen en standen zich in de Vechtstreek ‘mogen’ representeren.

Cultuur in dienst van een ander doel

Argument 4 Een vierde argument dat wordt ingebracht in de besluitvormingsarena is te vinden in de bijdrage die erfgoed levert aan maatschappelijke doelstellingen. Argumentatie op dit vlak is echter zelden generiek, maar afhankelijk van de tijdgeest, de personen in kwestie, de politieke verhoudingen, etc. De tijd dat luidkeels werd verkondigd dat cultuur bijdraagt aan de verheffing van het volk of emancipatie van achterstandsgroeperingen ligt achter ons. Over het algemeen wordt cultuur vooral geacht dienstbaar aan zichzelf te zijn: l'art pour l'art. In de beleidsstukken van opeenvolgende bewindslieden Cultuur wordt weliswaar afstand genomen van een volstrekte autonomie, maar de inzet ten behoeve van andere beleidsvelden lijkt met enige schroom omgeven. Zo wordt het beleid voor multiculturele diversificatie niet in de laatste plaats gelegitimeerd vanuit de overtuiging dat hierdoor het culturele aanbod zelf wordt verrijkt. Het cultuurbeleid is geen substituut voor welzijns- en sociaal-cultureel werk⁶. Wel moet het besef dat het in cultuur geïnvesteerde geld ook had kunnen worden besteed aan andere zaken een drijfveer zijn om des te meer immaterieel rendement te behalen in de vorm van publieksbereik of maatschappelijk nut. Bovendien worden aan cultuur intrinsieke krachten toegekend die een positieve bijdrage kunnen leveren aan die maatschappij, zoals innovatief en creatief vermogen, samenbindend vermogen, het vermogen om zaken ter discussie te stellen en op een andere manier te belichten⁷.

In de praktijk bestaan de verschillende paradigma's gewoon naast elkaar. Cultuur is een doel op zich, maar kan ook 'slechts' een middel zijn. Het instrumentele argument kan op lokaal niveau opgeld doen,

door te zoeken naar meekoppelende belangen en doelstellingen. Zo kan erfgoed worden ingezet om een negatief imago van een wijk om te buigen. Een mooi voorbeeld hiervan is de renovatie van een kleine tweehonderd appartementjes in portiekflats van architect Gerrit Rietveld in de Utrechtse wijk Hoograven-Tolsteeg. Door de jaren heen waren door diverse onderhoudsingrepen belangrijke details van het ontwerp verdwenen, zoals de karakteristieke kleuraccenten en het slanke profiel van de kozijnen. De recente renovatie is geheel in stijl van Rietveld uitgevoerd. Woningcorporatie Bo-Ex zet de Rietveld-identiteit nu in als middel om de achterstandswijk te presenteren als een buurt waar je trots op kunt zijn. Met de relatief kleine designwoningen mikt de corporatie op het aantrekken van goed opgeleide alleenstaanden en jonge stellen.

Heel soms wordt dit soort instrumentele argumentatie ook op het generieke niveau onderbouwd met onderzoek. Zo typeert ABF Research in het onderzoeksrapport *Cultuurimpuls stedelijke vernieuwing*⁸ monumenten als 'waardenmakers'. De monumenten zorgen voor extra vastgoedwaarde in hun omgeving. Onderzoek van ABF Research toont aan dat ondanks het feit dat aandachtswijken minder gewild zijn en over het algemeen lagere vastgoedwaarden kennen (-15%), dit verschil met een 'gezonde' wijk in een aantal gevallen wordt gecompenseerd door de aanwezigheid van voldoende monumenten. Het verschil tussen een achterstandswijk zonder en een achterstandswijk met monumenten kan zelfs oplopen tot 20 en zelfs 30% hogere vastgoedwaarden. Deze hogere waarden vergroten volgens ABF Research het herstelvermogen van een wijk. Investerings in de cultuurhistorische karakteristieken kennen daardoor een multipliereffect. Ze leiden tot hogere vastgoedwaarden die op hun beurt weer andere investeringen uitlokken.

Ook de commissie Cultuurprofijs – ingesteld door minister Plasterk – constateerde dat cultuurproducenten een bijdrage kunnen leveren aan beleidsprogramma's die veelal op lokaal niveau worden uitgevoerd, zoals armoede- en emancipatiebeleid, stedelijke en plattelandsvernieuwing, versterking vestigingsklimaat, etc⁹. "Deelname [aan andere beleidsprogramma's] maakt de bijdrage van cultuur aan de samenleving zichtbaar en vergroot het draagvlak voor cultuur", aldus de commissie. En: "Culturele instellingen kunnen via verschillende beleidsprogramma's op andere terreinen dan cultuur tevens hun financiering verbreden."

⁶ *Cultuur als confrontatie* (1999)

⁷ *Meer dan de som* (2003)

⁸ *Cultuurimpuls stedelijke vernieuwing* (2007)

⁹ *Meer draagvlak voor cultuur* (2008)

Een spraakmakend voorbeeld hiervan is het project Vestingwerken in Den Bosch. Aan de vooravond van het project in 1998 verkeerden de vestingwerken in deplorabele staat en waren zelfs de Bosschenaren zich nauwelijks bewust van dit stadsverleden. In 2005 werd Den Bosch uitgeroepen tot Vestingstad van Europa. In dat jaar bezochten maar liefst 1.841.000 mensen de binnenstad voor bijvoorbeeld een tochtje met een fluisterboot langs de historische vestingmuren. Daar is een majeure investering aan vooraf gegaan die nog steeds wordt gecontinueerd. Tot eind 2007 is in totaal al € 33 miljoen aan publieke middelen geïnvesteerd in het herstel van de vesting. Met die investering is minimaal € 145 miljoen aan additionele investeringen in de vestingwerken uitgelokt van maatschappelijke en private partijen¹⁰. Het multipliereffect kwam vooral op gang doordat voor de restauratieambitie aansluiting werd gezocht bij doelstellingen voor waterbeheer, natuurontwikkeling, recreatie en economische structuurversterking, infrastructuur en wonen.

Investeren in cultuurhistorie loont

Argument 5 Met de laatste voorbeelden is de overstap gemaakt van het instrumentele argument naar het vijfde en laatste argument in dit essay: cultuurhistorie als waardemaker, oftewel het economisch argument dat een investering in cultuurhistorie rendeert. De afgelopen jaren heeft projectbureau Belvedere zich ingespannen dit argument verder te ontwikkelen. Zo werd onder meer geparticipeerd in de eerder genoemde studie *Eigen haard is goud waard*. Ook werden en worden studies gefinancierd om cultuurhistorie een plek te geven in de methodiek van de maatschappelijke kosten-batenanalyse (MKBA)¹¹. Deze methodiek wordt ingezet bij grote ruimtelijke investeringen ter ondersteuning van de politieke of bestuurlijke besluitvorming. Hiervoor worden de sociaal-economische kosten en baten van een ingreep of investering in beeld gebracht en voorzien van een prijskaartje. Dankzij dit prijskaartje kunnen vervolgens de effecten van maatregelen onderling worden gewogen.

¹⁰ *Vesting Den Bosch; Vaste waarden, nieuwe wegen* (2008)

¹¹ *Economische waardering van cultureel erfgoed. Nog lopend onderzoek van de VU Amsterdam o.l.v. prof. dr. Piet Rietveld.*

- *Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA* (2008)

- *Pilot cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA; Versterking van de Diefdijklinie* (2008)

- *Economische waardering van cultuurhistorie; case studie Tieler- en Culemborgerwaard* (2004)

De inzet van projectbureau Belvedere op het economisch argument is ingegeven door de observatie dat in de huidige, geëconomiseerde besluitvormingsprocessen cultuurhistorie te vaak een eenzijdige, negatieve inbreng kent. De rekenmeesters voeren cultuurhistorie wel op als kostenpost, maar de baten komen niet aan bod, of raken als PM post buiten beeld. Als een ingreep ten koste gaat van cultuurhistorie wordt dit bovendien zelden als kapitaalvernietiging opgevoerd, maar meestal genegeerd. Op die manier kan een plan voor natuurontwikkeling positief uit een kosten-batenanalyse komen, terwijl het plan een belangrijke 'alinea' in de Nederlandse inpolderingsgeschiedenis voorgoed 'uitgumt'. Om de waarden en baten van cultuurhistorie beter in beeld te brengen, is het van belang de economische denkers te voeden met informatie en ideeën, ze uit te dagen en kritisch te bevragen om zo het onderste uit de kan te halen.

Elisabeth Ruijgrok geeft in haar essay een overzicht van de vorderingen die inmiddels zijn geboekt om cultuurhistorie een plaats te geven in economische afwegingskaders. Ze laat zien dat economen er steeds beter in slagen verschillende facetten uit het cultuurhistorische waardedenken te benoemen en te vertalen in sociaal-economische baten, waaronder zaken als belevingswaarde en verervingswaarde. Het blijkt zelfs dat deze sociaal-economische baten van erfgoed vaak aanzienlijk hoger uitvallen dan de financieel-economische baten. Ruijgrok houdt een pleidooi om de cultuurhistorische inbreng in afwegingsmethodieken verder te ontwikkelen. "Met het kennen van de verschillende economische waarden van erfgoed zijn we er niet. Als we willen dat deze waarden daadwerkelijk een rol spelen in de besluitvorming, is verankering nodig in bestaande beslissingsondersteunende methoden zoals de m.e.r. en MKBA. Bovendien moet het dan ook mogelijk zijn om de waarden van cultuurhistorie op praktische wijze in te brengen binnen deze bestaande methoden. En daarvoor zijn ervaringscijfers nodig."

De oproep van Elisabeth Ruijgrok verdient serieuze overweging en nadere beschouwing. Lukt het ons om de gewenste positie binnen de afwegingsmethodieken te verkrijgen en wat is het effect ervan? Recent is bijvoorbeeld als pilot een m.e.r. en MKBA uitgevoerd voor de versterking van de Diefdijk, een compartimenteringsdijk die deel uitmaakt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Vanwege de cultuurhistorische waarden van de dijk en zijn omgeving ligt er een pleidooi om peperdure damwanden aan te brengen. Met de MKBA hebben de voorstanders daarvan niet kunnen

aantonen dat de maatschappelijke baten de kosten van deze damwanden overtreffen. Maar het scheelt niet veel! En dat was meer dan menigeen vooraf had verwacht. Dat gegeven gaf een nieuwe impuls aan de planvorming, waardoor kwaliteit naast kwantiteit veel nadrukkelijker op de agenda kwam.

Inzicht in de baten van cultuurhistorie kan wellicht ook worden ingezet om de weerbaarheid van het cultuurhistorisch belang te vergroten. Het identificeren van baten kan leiden tot het directer aanspreken van baathebbenden. Kunnen zij financieel bijdragen aan behoud van erfgoed of aan een project dat de cultuurhistorische waarden in een gebied versterkt? In 2007 bracht een landschapsveiling¹² in de Gelderse Ooijpolder 110.000 euro op voor beheer en onderhoud van het landschap door de agrariërs in het gebied. Bedrijven, natuurorganisaties en particulieren deden een bod op een metertje scheerhaag, natuurvriendelijke oever of wandelpad. Wellicht kunnen baathebbenden daarnaast ook een rol krijgen in ruimtelijke ontwikkelingsprojecten met een cultuurhistorische component. Bijvoorbeeld als kwaliteitsbewaker bij de herontwikkeling van een voormalige industrielocatie. Immers, de ervaring leert dat cultuurhistorische ambities in de uitvoeringspraktijk na verloop van tijd dreigen weg te zakken. Tegenvallers moeten nu eenmaal worden opgevangen. Te vaak, wordt nog te snel het mes gezet in wat dan opeens weer gouden randjes lijken te zijn. De motivatie achter eerdere investeringsbeslissingen is dan al lang niet meer bekend bij projectleider nummer-vijf-op-rij. Door baathebbenden een rol te geven in het uitvoeringsproces kan dit wellicht worden voorkomen.

Inzicht in de financieel- en sociaal-economische baten van erfgoed dient wat betreft projectbureau Belvedere dan ook een hoger doel dan sec de manier waarop cultuurhistorie wordt meegenomen in economische afwegingsmethodieken. De huidige macht van deze methodieken is niet voor de eeuwigheid. Door de jaren heen is er steeds sprake van een golfbeweging, gekoppeld aan af- of toenemend politiek gezag. Op de lange termijn ligt het belang van al deze exercities dan ook niet op het niveau van het instrumentarium.

¹² De Landschapsveiling is een concept van kenniscentrum Triple E. Inmiddels is er een landelijke website www.groenegoededoelen.nl waarop geïnteresseerden zich kunnen oriënteren d.m.v. diverse regionale catalogi en een stukje landschapsbeheer kunnen aankopen.

Belangrijker is de emancipatie die het cultuurhistorisch belang doormaakt. Eens komt dan de dag dat cultuurhistorie ook wordt erkend als een waardemaker, zonder dat we dat steeds opnieuw tot achter de komma moeten bewijzen aan anderen ... en aan onszelf. Nu al beluister je in de wereld van de projectontwikkeling dat cultuurhistorie niet langer wordt betiteld als franje, als extra, als kostbaar in de zin van 'het kost alleen maar'.

De keerzijde van het economisch argument

Dit alles gezegd hebbende over het economisch argument, is een belangrijke kanttekening nog wel op zijn plaats. De zoektocht naar argumentatie op het economische vlak ligt gevoelig. Het streven om het cultuurhistorisch belang beter te onderbouwen is nobel, de kans op ongewenste neveneffecten is echter reëel. Het risico zit in de wederkerigheid van de relatie tussen economie en cultuurhistorie. Jos Bazelmans omschrijft dit in zijn essay als de uitruil van omgangsvormen, doeleinden, normen en waarden tussen beide domeinen. Volgens Bazelmans gaat het er om dat bij de introductie van economische drijfveren en begrippen in een ander niet-economisch domein deze niet strijdig mogen zijn met de kernwaarden van dat andere domein. Ter illustratie geeft hij het voorbeeld van de introductie van geld binnen het sociale domein van een vriendschap. Voor een verjaardag geef je een cadeau, geen geld. En als we dat toch doen, geven we daar een speciale wending aan. "Open en bloot kan geld niet als een cadeau worden overhandigd, in couvert, liefst met een kaart met een persoonlijke noot en notitie, wel. Beter is nog het aanbieden van geld in de vorm van een cadeaubon. Dat verhindert in ieder geval bijvoorbeeld de inzet van het geld voor het verminderen van schulden en legt dwingend op dat de ontvanger iets voor zichzelf koopt. Het voorbeeld maakt duidelijk dat in de transitie van geld van het economische naar het niet-economische domein verhulling en oormerking een belangrijke rol spelen."

Ook Arjo Klamer waarschuwt voor de verbintenis tussen het culturele en economische domein. Slechts een enkele keer zal economische waardering de culturele waardering van een cultureel goed intensiveren. Als voorbeeld noemt hij de gestegen waardering van de gemiddelde Nederlander voor de Victory Boogie Woogie van Mondriaan toen bleek dat het 84 miljoen gulden waard was. "Wat eerst hoogstens een kleurig plakwerkje was, leerde men nu als kunst te zien." Het omgekeerde is volgens hem vaker het geval; de economische waardering leidt tot een vermindering

van de culturele waarde doordat exploitatie van erfgoed uitdraait op commerciële uitbuiting.

In de zoektocht naar argumentatie die aansluit bij besluitvormingsarena's zijn dit serieuze kanttekeningen. Een daadwerkelijke groei van argumentatie kan dan ook alleen worden bereikt door ambities en aarzelingen bij voortdurend met elkaar te confronteren. Emancipatie van een belang heeft geen enkele zin als dat belang daardoor uiteindelijk niet meer ergens voor staat.

Public Value

In Groot Brittannië is enkele jaren geleden een vergelijkbare discussie op gang gekomen onder de noemer 'public value'. Het Britse Department for Culture en nationale organisaties als English Heritage, National Trust en het Heritage Lottery Fund waren in eerste instantie onafhankelijk van elkaar begonnen aan een proces van herbezinning op de legitimatie van de erfgoedzorg. Door de introductie van het marktdenken in de publieke sector waren in de aansturing afrekenbare en dus meetbare doelen de boventoon gaan voeren. Wezenlijke, maar minder grijpbare doelen waren daardoor meer naar de achtergrond gedrongen. Daarnaast waren zowel onder prime minister Thatcher als onder Blair de instrumentele waarden van cultuur en erfgoed dominant. Onder Thatcher was cultuur dienstbaar aan economische vernieuwing, onder Blair aan sociale. Mede als gevolg van deze ontwikkelingen hadden politici en professionals onvoldoende voeling meer met het publiek en de 'intrinsieke' waarde die de burger toekent aan erfgoed.

In 2006 kwamen de afzonderlijke zoektochten samen in een tweedaagse conferentie Capturing the Public Value of Heritage in Londen, die werd bezocht door 400 deelnemers. Centrale vraag was hoe de publieke waardering voor erfgoed weer een centrale rol kon gaan spelen in de besluitvorming rond cultureel erfgoed en in het werk van erfgoedprofessionals; public value als equivalent van shareholder value in de marktsector. Een van de mainstream ideeën tijdens de conferentie was om het waardedenken in het hart van het beleid te plaatsen waarbij drie elementen van belang werden geacht: de waarde die erfgoedorganisaties dankzij hun professionaliteit toevoegen aan erfgoed, de instrumentele waarde die erfgoed heeft voor politici en de intrinsieke waarde die erfgoed heeft voor burgers en wetenschappers. Waarbij 'intrinsiek' stond voor esthetische, sociale, historisch wetenschappelijke en bijvoorbeeld herinneringswaarde.

Het proces van herbezinning leidt inmiddels tot daadwerkelijke verandering. De Heritage Lottery Fund werkt bijvoorbeeld met regionale publieksjury's om te bepalen welke projectaanvragen zullen worden gehonoreerd. Ook in de recente plannen voor hervorming van de Britse monumentenzorg is burgerparticipatie en –betrokkenheid een belangrijk issue. De parallellen met de Nederlandse situatie – zoals de BankGiro Loterij en de Modernisering van de Monumentenzorg – liggen voor de hand. Ze kennen dezelfde intenties. Ook in Nederland staan de contouren van verandering overeind. Maar let wel, een nieuwe rol voor cultuurhistorie – gebiedsgericht, aan de voorkant van planprocessen en dichterbij de burger – vraagt om en creëert uit zichzelf nieuwe argumentatie!

Referenties

Bade, Tom / Smid, Gerben

2008 *Eigen Haard is Goud Waard; Over de economische baten van cultuurhistorisch erfgoed*
Kenniscentrum Triple E in opdracht van de gemeenten Arnhem, Rotterdam, Leiden, Delft, Buren en Alkmaar, het Nationaal restauratiefonds, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Projectbureau Belvedere

Jorna, Frans / Dannenberg, Marijke / e.a.

2008 *Vesting Den Bosch; Vaste waarden, nieuwe wegen; Tien jaar 's-Hertogenbosch Vestingwerken 1998-2008*
Lysias Consulting Group i.o.v. de gemeente 's-Hertogenbosch

Sanders, Martijn / e.a.

2008 *Meer draagvlak voor cultuur, advies*
Commissie Cultuurprofijs

Plasterk, Ronald

2008 *Een lust, geen last; Visie op de modernisering van de monumentenzorg*
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Bel, Diederik / Ruijgrok, Elisabeth

2008 *Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA*
Witteveen en Bos in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Projectbureau Belvedere

Abma, Ruben / Ruijgrok, Elisabeth / e.a.

2008 *Pilot cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA; Versterking van de Diefdijklinie*
Witteveen en Bos in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Projectbureau Belvedere

Brouwer, Jan / Thomsen, Maren

- 2007 *Cultuurimpuls stedelijke vernieuwing; opgave 2008-2012*
ABF Research, in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Ruijgrok, Elisabeth

- 2004 *Economische waardering van cultuurhistorie; case studie Tieler- en Culemborgenwaard*
Witteveen en Bos in opdracht van de provincie Gelderland en Projectbureau Belvedere

Gerding, Anton / Schuurman, Anton / Bieleman, Jan / e.a.

- 2003 *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*
Historia Agriculturae 33, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut

Van der Laan, Medy

- 2003 *Meer dan de som; Beleidsbrief Cultuur 2004-2007*
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Godefroy, Pepijn / Timmermans, Marieke

- 2002 *Vecht Visie; Belvedere bouwen Vecht en Plassen*
La4Sale

Van der Ploeg, Rick

- 1999 *Cultuur als confrontatie; Uitgangspunten voor het cultuurbeleid 2001-2004*
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

ARJO KLAMER

*Hoe de economische waarde
van cultureel-historisch erfgoed te realiseren
en tegelijkertijd zijn culturele waarde te bewaken*

Vierhuizen, 2006 | Vlak voor de kerstdagen valt het leger het plaatsje Vierhuizen binnen. Het leger 'bewaakt' het dorp als de inwoners massaal afreizen naar de finale van het tv-programma De Restauratie (BankGiro Loterij). Met de publiciteitsstunt hopen de dorpelings de hoofdprijs van één miljoen euro binnen te halen. Daarmee willen ze het kerkje in hun dorp restaureren. De strategie werkt. Vierhuizen komt als winnaar uit de bus. | Foto: Dennis F. Beek, ANP Photo

Persingen, 2007 | Het landschap van de Ooijpolder gaat onder de hamer tijdens een landschapsveiling. Geïnteresseerden kunnen er het behoud en beheer kopen van een metertje scheerhaag, houtwal of ander landschapselement. Er wordt 110.000 euro opgehaald. Boeren, burgers en bedrijven trachten op deze wijze een landschap te creëren dat mooier is en beter wordt beschermd. | Foto: Erik van 't Hullenaar, ANP Photo

De overheid trekt zich terug en laat steeds meer over aan private partijen. Ook in de culturele sector. Maar commerciële exploitatie leidt niet zelden tot een culturele waardevermindering. Zijn daarmee de mogelijkheden uitgeput?

Hoe de economische waarde van cultureel-historisch erfgoed te realiseren en tegelijkertijd zijn culturele waarde te bewaken

Prof. dr. Arjo Klamer | Erasmus Universiteit Rotterdam | hoogleraar culturele economie

Alles heeft economische waarde. Nou ja, het is moeilijk iets voor te stellen dat geheel zonder economische waarde is. Neem het Noord-Groningse landschap. Het levert economische waarde in de vorm van producten die geld opbrengen op de markt. Mensen zijn bereid ervoor te betalen om er te wonen of er rond te rijden en te wandelen. En mensen zijn wellicht bereid om financieel bij te dragen aan de bescherming van het bijzondere karakter van dat landschap. Maar met het duiden van de economische waarde wordt het Noord-Groningse landschap geen voldoende recht gedaan. Er is meer. Het gaat uiteindelijk om andere waarden, sociale en vooral culturele waarden. Het land heeft bijvoorbeeld een speciale waarde voor mensen die er geboren zijn. En het landschap heeft het vermogen om mensen in verrukking te brengen, en hen misschien wel een spirituele ervaring te geven.

Dat Belvedere aandacht voor de economische waarden van cultureel-historisch erfgoed wil vragen is begrijpelijk wanneer het gesprek vooral gaat over culturele en historische waarden en wanneer de indruk gecreëerd wordt dat de bescherming van erfgoed alleen maar geld kost. Het onderhouden van erfgoed kost inderdaad vaak veel geld, maar het kan ook geld opleveren. Dat geeft de economische waarde ervan aan. Het is goed om daarop te wijzen. En ik zal er straks op doorgaan om te laten zien dat cultureel-historisch erfgoed meer economische waarde kan hebben dan wel eens voor mogelijk wordt gehouden.

Maar het is ook belangrijk er op te blijven wijzen dat de economische waarden van iets kwetsbaars als een landschap, een verlaten gebouw of een oude tram, altijd ondergeschikt zijn aan andere waarden. En dat de economische waarden die gerealiseerd kunnen worden, veelal niet opwegen tegen de kosten. Waarden die kwetsbaar zijn, zoals de culturele en sociale waarden van een landschap, een monument, of een traditie, vragen vrijwel altijd om een offer.

Of de belastingbetalers dat offer moeten brengen of anderen, laat ik nog even in het midden. Belangrijk is hier het besef dat iets moois, iets bijzonders geld kost, hoeveel het ook oplevert.

De verborgen economische waarden van cultureel-historisch erfgoed

Laten we eerst de economische waarden van cultureel-historisch erfgoed onderzoeken. Ook al wil ik wijzen op het gevaar dat te veel aandacht voor economische waarden de belangrijke waarden van een goed kunnen verdringen, toch is het zinvol om te weten hoe economische waarden gerealiseerd kunnen worden. Want veelal blijven allerlei mogelijkheden onbenut.

Strikt genomen is de economische waarde van een goed wat mensen of organisaties over hebben voor het gebruik of bezit ervan. Mensen zijn bereid voor een goed te betalen omdat het gebruik of bezit ervan een bepaald plezier of voldoening geeft of omdat ze er op hun beurt geld mee kunnen verdienen. Het Noord-Groningse landschap is economisch waardevol omdat mensen er wat voor over hebben om er te wonen of anderszins te verkeren, of omdat mensen denken eraan te verdienen door er bijvoorbeeld een uitspanning te exploiteren, of er een mooi fotoboek van te maken.

Nu zijn economische waarden niet altijd direct te realiseren. Vooral bij goederen waar wij nu op letten, is vaak sprake van economische waarden die alleen in potentie aanwezig zijn. Economen onderscheiden drie van dergelijke waarden.

Optiewaarde: mensen waarderen een goed als een landschap vanwege de mogelijkheid om er eens te komen als ze in de gelegenheid zijn. Iemand die houdt van het Noord-Groningse landschap, zou het vreselijk vinden als het verdwijnt door bebouwing met huizen, schuren, fabrieken en masten, ook al blijft het gebied ver weg en komt hij er weinig. Hij wil de optie behouden.

Bestaanswaarde ('existence value'): de waardering die mensen hebben voor een goed ook al zullen ze er nooit direct van genieten. De Chinese muur kunnen mensen mooi en waardevol vinden ook al zijn ze niet van plan om er ooit naar toe te gaan. Ze zouden de waardering voor het bestaan ervan kunnen uitdrukken door aan een steunfonds te doneren.

Erfeniswaarde ('bequest value'); de waarde die een goed heeft voor volgende generaties en de waardering van de huidige generatie van dat gegeven. Als ik ervan kan genieten, heb ik er best wat voor over opdat mijn kinderen er ook van kunnen genieten.

Deze waarden laten zich niet direct realiseren via zoiets als het markt-mechanisme. Mensen betalen niet zonder meer voor de bestaanswaarde van een landschap of kasteel. Maar als ze gevraagd worden, kunnen ze zeggen wat ze ervoor over hebben om te voorkomen dat dat landschap of dat kasteel verdwijnt. Op die manier maakt bijvoorbeeld Elisabeth Ruijgrok in deze bundel de verborgen waarden zichtbaar.

Hoe dan ook, het vraagt om enige vindingrijkheid om de volledige economische waarden van een cultureel-historisch erfgoed te realiseren. Ook al zouden mensen willen betalen om te voorkomen dat de Egyptische piramiden vergaan, hoe realiseer je al die bijdragen?

Een kwestie van aandacht en beleving

Niet alle economische waarde is zo moeilijk te realiseren. Zeker wanneer het cultureel-historisch erfgoed een zekere uitstraling heeft, zullen ondernemers kansen zien om eraan te verdienen. Een belevenis is geld waard en die belevenis biedt het cultureel-historisch erfgoed in vele gevallen. Een museumhal, een monumentale fabriekshal, een kasteelzaal en een voormalige kerk bieden allemaal iets extra's voor een ontvangst, een banket, of partij. Een bank zal zijn gasten maar al te graag ontvangen voor de Nachtwacht, en zal grif voor het voorrecht betalen.

De waarde van het cultureel erfgoed is niet alleen de beleving die het biedt, maar ook de aandacht die het genereert. Aandacht is het schaarse goed van vandaag de dag. Iedereen wil aandacht. Ondernemers leven bij de gratie van de aandacht die ze krijgen. Alleen moeten ze concurreren met al die anderen die aandacht willen. Vandaar dat ze zoveel uitgeven aan reclame. Het typische van aandacht is dat ze nimmer gelijk verdeeld is. Een enkele tenor trekt het leeuwendeel van de aandacht terwijl al de anderen mondjesmaat bedeed worden. De reden is dat aandacht sociaal is en meestal gedeeld gegeven wordt. Het loont om de operazanger te kennen die anderen in mijn omgeving kennen. Dus stemmen we de aandacht die we te besteden hebben op elkaar af, met als gevolg dat degenen die onze aandacht nodig hebben, van alles en nog wat moeten doen om zich van de anderen te onderscheiden. Voor mensen die ons wat willen verkopen is het niet anders. Verkopers moeten opvallen en willen zich daarom onderscheiden van andere verkopers. Een historische trekpleister biedt de mogelijkheid daartoe, vooral als het al in de aandacht staat. Door jezelf op een of andere manier aan het cultureel erfgoed te koppelen, kan je een bijzondere aandacht krijgen.

Neem de verkopers van auto's. Bij hen draait alles om de aandacht die ze weten te vestigen op hun auto's. Op zich maakt het niet zoveel uit wat voor auto u koopt. Zeker boven een bepaalde prijs bent u gegarandeerd van een betrouwbare, technische goede machine die u van A naar B rijdt. En daar gaat het toch om. Maar daarmee verkoop je auto's, en geen Audi's, BMW's, of Jaguars. Dus doen de verkopers van deze auto's er alles aan om zich te onderscheiden. Om die reden proberen ze u en mij ervan te overtuigen dat een auto meer is dan een vervoersmiddel, dat het status geeft, en een beleving. In een BMW voelt u zich meester van de wereld, althans dat wil de verkoper van die auto u graag doen geloven. Daar is hij wat mij betreft succesvol in want iedere keer wanneer een BMW mij voorbij scheurt, denk ik "daar heb je er weer zo een". Jaguar-mensen stralen iets uit van het Engelse land, iets gedistingeerd. Verkoop je Audi's, dan moet je je daarvan onderscheiden. De Audi-mensen zijn erin geslaagd aan hun auto iets kunstzinnigs mee te geven. Het sponsoren van een gerenommeerde instelling als het Stedelijk Museum past daar goed bij. Het toeval wilde dat het Stedelijk naartig bezig was de financiering van een nieuwe vleugel rond te krijgen. De auto-verkoper en de museumdirecteur vonden elkaar. De verkoper wilde best een flinke som in de nieuwe vleugel investeren met als tegenprestatie dat hij iets van zijn auto's mocht laten zien op de begane grond van de nieuwe vleugel, in een speciaal daartoe uitgeruste ruimte. Wat hem betreft, mocht

dat best op kunstzinnige wijze. Als de kunstenaar Joep van Lieshout zijn auto van Swastika-tekenen zou voorzien, mocht dat van hem. Als het maar kunst was. Een beetje controversé zou hem zelfs van pas kunnen komen vanwege de aandacht die dat trekt. Kortom, het museum trok deze verkoper aan vanwege de aandacht die het museum trekt en de kunstzinnige beleving die het suggereert.

Een ander voorbeeld van hoe de aandacht kan werken met cultureel erfgoed is de boekenmarkt van Deventer. Ieder jaar, op de eerste zondag van augustus, organiseert de stad Deventer een boekenmarkt langs de IJssel, de grootste van Europa, om te profiteren van haar geschiedenis met uitgeverij (zoals Kluwer) en drukkers. De uitgeverij zijn grotendeels verdwenen, maar met de boekenmarkt weet Deventer de aandacht voor zich als boekenstad vast te houden.

De aantrekkingskracht van cultureel erfgoed is alom merkbaar. Van de gewijde grond van de Australische aboriginals tot de Notre Dame in Parijs, van de tempels in Thailand tot Mount Rushmore in de VS, cultureel-historisch erfgoed trekt de aandacht van miljoenen bezoekers. Historische steden als Venetië, Florence en Quebec worden overspoeld door toeristen. Dat geldt ook voor de Kinderdijk bij Rotterdam, en Volendam bij Amsterdam. Hotels, touroperators, restaurateurs, en verkopers van memorabilia en snoisterijen verdienen goed aan al die aandacht. Wie beweert dat cultureel erfgoed niet te exploiteren is?

De spanning tussen commercie en culturele waarden

Een ieder die deze voorbeelden wil navolgen, dient evenwel met een aantal zaken rekening te houden. Het opereren in de markt is iets anders dan het besturen en beheren van een culturele instelling. De ervaring leert dat mensen die goed zijn in het ene, hopeloos mislukken in het andere. Mensen die een museum weten te runnen, hebben het meestal niet in zich om van een commerciële onderneming een succes te maken. En omgekeerd is een succesvolle zakenman niet noodzakelijk een goede museumdirecteur. Cultureel ondernemerschap is iets anders dan commercieel ondernemerschap. Het advies is daarom de markt te laten aan de mensen die zich daar thuis voelen, en de mensen van de markt op afstand te houden wanneer culturele zaken in het geding zijn.

Belangrijk is ook te realiseren dat ondanks de commerciële mogelijkheden van culturele goederen, cultuur en commercie op gespannen voet

met elkaar staan, en dat we er goed aan doen die spanning te erkennen en te respecteren. Daarom werd Audi's poging het Stedelijk te sponsoren aanvankelijk afgewezen door politici. Later kwam de ABNAMRO bank er wel doorheen, maar na al het gedoe rond die bank en de inmiddels dubieuze reputatie van haar toenmalige voorman, Rijkman Groenink, is het de vraag of het Stedelijk wel zo gediend is van deze sponsor. ABN-AMRO wilde de reputatie van het Stedelijk wel in haar vaandel voeren in de verwachting dat die reputatie haar goed zou doen, maar doet de reputatie van ABN-AMRO het Stedelijk wel goed? Geld heeft altijd een prijs. Vanwege die prijs zijn culturele instellingen in de VS opvallend voorzichtig met sponsoring door het bedrijfsleven. Ze leunen vooral op vrijgevege individuen. Een belangrijke reden daarvoor is dat een commerciële uitstraling ten koste gaat van hun culturele imago. Om individuen te bewegen tot royaal geven, moeten ze het hebben van hun inhoud, van de kunst dus. Zakelijkheid is te kil voor de warmte die daarvoor nodig is.

Wat op het spel staat is de culturele waardering van een museum, monument, een karakteristieke woonwijk, een historisch centrum of een bijzonder landschap. Twintig jaar geleden kwam ik voor het eerst in Quebec en werd getroffen door de charme van dit ongekend historisch stadje in de nieuwe wereld. Het had iets authentieks met oude winkeltjes, en ambachtslieden. Onlangs was ik er weer en raakte gedeprimeerd toen ik merkte dat Quebec een openluchtmuseum was geworden. De gehele commerciële sector was gericht op de bevrediging van behoeftes van bezoekers. U kent ze wel, die winkels met snoisterijen die inspelen op de zich vervelende toerist. Er was niets authentieks aan. De marktmensen verdienen ongetwijfeld goed, maar de oorspronkelijke charme was weg. Iets dergelijks gebeurt ook met de Notre Dame. De beleving is toch wat anders nu je een uur lang in de rij moet staan, alvorens je in het gezelschap van een groep Japanse toeristen door de kerk mag schuifelen. Ook Venetië dreigt aan haar succes ten onder te gaan. De inwoners van Venetië zelf verlaten in groten getale hun geliefde stad omdat die langzamerhand onleefbaar wordt. De toeristen nemen bezit van hun stad; ze drijven de prijzen op en beheersen de sfeer. Grote groepen komen voor een dag, geven niet al te veel geld uit maar nemen wel veel plaats in. En ze gaan allemaal naar dezelfde plekken dus van echte spreiding is geen sprake. In die drukte laten de prachtige paleizen en kerken een echte culturele beleving nauwelijks toe. De enorme aandacht doet afbreuk aan de culturele waarde van de stad. De burgervaders denken er inmiddels serieus over na om de toestroom van bezoekers in te perken.

Aan de 'trade off' tussen commerciële waarde enerzijds en culturele waarde anderzijds is moeilijk te ontkomen. Het gaat om de waardering van culturele goederen, een onderwerp wat mij als cultureel econoom bezig houdt. In een enkel geval kan een grotere economische waardering van een cultureel goed een vergroting van zijn culturele waarde betekenen. Toen Nederlanders leerden dat de Victory Boogie Woogie van Mondriaan 84 miljoen gulden waard bleek te zijn, keken velen er met andere ogen naar. Wat eerst hoogstens een kleurig plakwerkje was geweest, leerde men nu als kunst te zien. "Als het zoveel geld waard is, moet het wel wat waard zijn". Wij economen noemen dat het 'crowding in' effect: de economische waardering intensiveert de culturele waardering van een goed. Maar meestal zien we het 'crowding out' effect: de economische waardering leidt tot een vermindering van de culturele waarde van een goed.

Overheerst het 'crowding out' effect, dan is de strategie om de commerciële uitbuiting van het culturele erfgoed op gepaste afstand te houden. Een commercieel café kan, en een museumwinkel ook, maar een autoshowroom gaat blijbaar te ver. Waar rekening mee gehouden moet worden zijn de culturele gevoeligheden van de 'stakeholders', oftewel de mensen die belang hebben bij het culturele goed als deskundige, politicus, liefhebber, kunstenaar of toerist. De stakeholders bepalen uiteindelijk wanneer een commerciële exploitatie te ver gaat en de culturele waarde vermindert.

Andere vormen van financiering

De overheid is nog steeds de belangrijkste bron van financiering van cultuurhistorisch erfgoed. De overheid springt bij omdat de waarden van erfgoed moeilijk te realiseren zijn in de markt. Economen en beleidsmakers hebben allerlei redenen bedacht voor dergelijke overheidssteun. Erfgoed zou een publiek goed zijn, dan wel een goed met een bijzondere verdienste (een 'merit good'). Of deze argumenten houdbaar blijken te zijn, valt te betwijfelen. Dat een aantal mensen een landschap graag wil vrijwaren van de tekens van economische vooruitgang zou wel eens van een elitaire houding kunnen getuigen. Waarom zouden zij hun wil moeten kunnen opleggen aan de gehele gemeenschap en iedereen dwingen om mee te betalen aan de kosten van hun behoefte? En hoe publiek is een goed als mensen ervoor moeten reizen of een bepaalde voorkennis of opleiding nodig hebben om er van te genieten?

Overheidsfinanciering heeft verder als nadeel dat degenen die betalen voor het goed niet per se dezelfde mensen zijn die ervan genieten. Het proces waarmee overheidsfinanciering verkregen wordt, bevordert ook niet de betrokkenheid bij het goed. Wanneer de bezitters van het goed de markt opgaan, dienen ze met jan en alleman te communiceren om steeds weer duidelijk te maken waarom hun goed zo bijzonder en interessant is. Zoeken ze overheidssteun dat zullen ze alleen een commissie en misschien een aantal politici dienen te overtuigen. Is het doel betrokkenheid van zoveel mogelijk mensen dan is het zoeken van overheidssteun niet de optimale strategie. De overheid geeft niet om iets als erfgoed; mensen doen dat wel.

Met een terugtrekkende overheid lijkt de commerciële exploitatie van culturele erfgoederen noodzakelijk. Het beheer van culturele goederen is een kostbare aangelegenheid dus als de overheid het laat afweten zal het geld ergens anders vandaan moeten komen. Vandaag de dag lijkt de markt het enige alternatief. Maar kijken we verder dan onze neus lang is, naar de situatie in Nederland voor de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld, of naar Engeland, dan moet het opvallen dat het alternatief is dat mensen die werkelijk om een cultureel goed geven, er ook wat voor over hebben en genereus zijn met hun giften. Dankzij een alom aanwezige overheid zijn we die generositeit in Nederland kwijt. We hanteren nu het middel van goede doelen loterijen om het geld uit mensen te krijgen. Maar die methode verdient niet de schoonheidsprijs omdat ook dan de betalende, degenen die een lot kopen met een verwaarloosbare kans op rijkdom, niet per se liefhebbers zijn van cultuurhistorie. Culturele erfgoederen komen uiteindelijk het best tot hun recht wanneer mensen hen op waarde weten te schatten en beseffen dat een waardering in een offer gestalte krijgt. Door mensen te vragen om donaties, communiceren de bezitters niet alleen met veel meer mensen dan in het geval dat ze zich vooral op de overheid richten, ze zorgen ook voor meer betrokkenheid, en voor de realisatie van optie-, bestaans- en erfeniswaarden.

Een cultureel economisch perspectief geeft onder meer aandacht aan de verhouding tussen economische en culturele waarden. De optimale financiering wordt uiteindelijk bepaald door welke bron het meest doeltreffend de waarden realiseert die er toe doen. Gaat het om een cultuurhistorisch erfgoed dan gaat het primair om zijn sociale en culturele waarden. De economische waarden die het kan realiseren zijn instrumenteel. Het doel van de conservering van een archeologische plek,

een oude brug, of een landschap, is het goed zelf, met al de sociale en culturele waarden die het kan genereren. Economische waarden, het geld dat ermee verdiend kan worden, zijn instrumenteel.

Het instrumentele karakter van de wereld van geld, omzet en winst zou helder moeten zijn, maar vaak is de nadruk op het monetaire aspect zo sterk, dat je zou zeggen dat het om een doel gaat. Natuurlijk moeten we rekening houden met wat iets kost, en dus met de noodzaak om gelden te genereren om de kosten te dekken. Maar daarmee is die bezigheid niet waar het om gaat. Hoeveel geld de piramiden ook genereren, dat geld is niet het doel want dat zijn de piramiden zelf.

Het gaat daarbij om de sociale waarden. Een cultureel-historisch erfgoed kan sociale betekenis hebben zoals wanneer het bijdraagt aan de identiteit van een groep mensen, of wanneer het mensen stimuleert tot gezamenlijke beleving, of wanneer het bijdraagt aan de integratie van nieuwkomers in een samenleving.

Maar het gaat vooral ook om de culturele waarden, om de esthetische beleving die een goed kan genereren, om zijn historische of artistieke betekenis, of om zijn inspirerende werking. Culturele waarden zijn niet direct praktisch, of sociaal, maar spelen in op de behoeften die wij mensen hebben aan zin, betekenis, spiritualiteit, inspiratie. Wanneer een goed aan een dergelijke behoefte beantwoordt, kunnen we zeggen dat het culturele waarde heeft.

Culturele waarden worden in het algemeen gerealiseerd buiten de markttransactie om. Om dat duidelijk te maken, hanteer ik graag de metafoor van het gesprek. Denk aan cultureel-historisch erfgoed niet als een product maar als een gesprek. Dan denk je niet direct aan iets dat verkocht moet worden of te gelde gemaakt moet worden, zoals de metafoor van het product stimuleert, maar aan iets waarover gesproken moet worden. Nu hoeven we het gesprek niet letterlijk op te vatten als mensen die praten. Het gesprek herkennen we ook in het lezen en schrijven, de interne dialoog die mensen voeren, en kunstzinnige uitingen die zich verhouden tot het goed. Waar het om gaat is dat het goed op een of andere manier figureert in het intermenselijke verkeer. Dat heeft natuurlijk ook met de aandacht te maken waar ik het eerder over had. Een goed dat in de vergetelheid raakt, verdwijnt uit het gesprek en verliest daarmee zijn sociale en culturele waarden. Weet iemand dat goed weer in het gesprek

te krijgen, bijvoorbeeld door erover te schrijven of door er ophef over te maken, dan kan het gebeuren dat mensen zich weer bewust worden van zijn historische of kunstzinnige betekenis, zijn schoonheid willen herwaarderen, en wellicht anderen daarover aan te spreken - "hé, ben je wel eens naar Noord Groningen geweest . . . echt bijzonder hoe dat land op je inwerkt . . ."

De vraag die ons cultureel economen bezig houdt, is wanneer markttransacties culturele waarden kunnen versterken en wanneer ze deze ondermijnen. Soms lijken markttransacties culturele waarden te versterken, zoals wanneer een hoge prijs betaald wordt voor een cultureel goed en het gesprek erover daardoor intensiever wordt. Een groot bedrag voor een Mondriaan of een Damien Hirsch trekt de aandacht en levert flink wat gespreksstof op. Het gevolg kan zijn een grotere waardering voor de kunstzinnige waarde van een dergelijk werk, en een intensievere belangstelling voor gelijksoortig werk. Je zou kunnen zeggen dat daarmee de sociale en culturele betekenis van dat werk toeneemt.

Markttransacties kunnen culturele waarden ook ondermijnen. Het uitdrukken van iets waardevols in een hard cijfer, de prijs, kan tegenstrijdig zijn met wat dat goed wil en kan betekenen. Net zo min als we iets kostbaars als vriendschap of liefde willen prijzen, kunnen mensen moeite hebben met het prijzen van iets dat hen na aan het hart ligt. Daarom gaan 'serieuze' galleries omzichtig met de markttransactie om door geen kassa te laten zien en de geldelijke afhandeling buiten zicht te laten plaatsvinden. Daarom ook laten vele kunstenaars de uitvoering van transacties graag aan anderen over, en krijgen bemiddelaars een steeds belangrijker rol. Daarom ook worstelen steden die vanwege hun culturele uitstraling een grote aantrekkingskracht hebben op toeristen met de commerciële bewegingen die een dergelijke aantrekkingskracht met zich meebrengt. Praag en Quebec hebben al veel van hun culturele waarden verloren doordat commerciële uitbaters zich meester hebben gemaakt van de mooiste plekjes. Ze zijn verworden tot vermaakcentra. Voor Venetië dreigt eenzelfde lot.

Waar gaat het om?

Het bewaken van de culturele waarden blijft daarom een belangrijke opdracht voor degenen die de zorg hebben over een cultureel-historisch erfgoed dat in de aandacht staat. Neem het geval van de Westergasfabriek in Amsterdam. Met deskundig cultureel ondernemerschap en dankzij

de steun van de lokale overheid en de eigenaar van het grondgebied is dit voormalig industriële terrein ontwikkeld en geschikt gemaakt voor culturele en sociale evenementen. Inmiddels is de aantrekkingskracht van het project zo groot dat het flink wat economische waarde kan genereren. Bedrijven en maatschappelijke organisaties willen er maar al te graag kantoren huren en evenementen organiseren in de voormalige gascontainer en de andere oude gebouwen op het terrein. De oorspronkelijke bedoeling – een experimenteel en avontuurlijk cultureel project te zijn met internationale uitstraling – komt daarmee evenwel in het gedrang. Commerciële evenementen gaan ten koste van de culturele reputatie van de Westergasfabriek en kunnen haar uiteindelijk totaal in bezit nemen.

Mijn advies is daarom in dergelijke gevallen de mensen en instelling die verantwoordelijk zijn voor de culturele programmering de baas te maken en de commerciële belangen dienstbaar aan hen te laten zijn. De artistieke leider moet de belangrijke afwegingen maken. Hij of zij weet dat aan bepaalde economische randvoorwaarden voldaan moet worden om het project gaande te houden, maar zal zich steeds richten op de realisatie van de culturele waarden van het project. Hij of zij weet ook dat als de culturele waarden in het geding zijn, het steeds moeilijker wordt om fondsen, de overheid en individuele donors te overtuigen om mee te doen met subsidies en donaties. Het maken van keuzes met het culturele doel in het vizier is de verantwoordelijkheid van de culturele ondernemer.

Uiteindelijk zal blijken dat vrijwel elk cultureel-historisch erfgoed geld kost vanwege zijn culturele waarden. Dat betekent dat degenen die de zorg ervoor hebben, gelden moeten genereren buiten de markt om. Ze kunnen dan naar de overheid gaan voor subsidie maar ze hebben ook de mogelijkheid om individuen te verleiden om bij te dragen in de vorm van geld of tijd. Op die manier blijft cultureel-historisch erfgoed, zoals het Noord-Groningse landschap iets bijzonders, en kan het mensen blijven bewegen en beroeren.

Referenties

Zie www.klamer.nl voor wetenschappelijke en semi-wetenschappelijke artikelen en boeken die de argumentatie in dit essay onderbouwen.

MARTIJN DUINEVELD EN KRISTOF VAN ASSCHE

*Als de goudprijs hoog genoeg is,
wordt het oude sieraad snel gesmolten:
over het begrip 'intrinsieke waarde'*

*De Beemster, 1999 | Unesco-werelderfgoed |
Foto: Rob Huibers, Hollandse Hoogte*

*Slot Loevestein, Woudrichem, 2007 |
Rijksmonument | Foto: Peter Hilz, Hollandse Hoogte*

In de dagelijkse omgang met erfgoed wordt vaak een intrinsieke waarde toegekend aan cultuurhistorische relictten uit het verleden. Het gebruik van het woord is bijna even vanzelfsprekend als de waarde die aan het betreffende erfgoed wordt toegekend. Maar wat is precies 'intrinsieke waarde' en welke rol speelt het begrip in besluitvormingsprocessen?

Als de goudprijs hoog genoeg is, wordt het oude sieraad snel gesmolten: over het begrip ‘intrinsieke waarde’

Dr. Martijn Duineveld | Wageningen Universiteit | Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke Analyse
Dr. Kristof Van Assche | Minnesota State Universities and colleges | Dept. of Community Studies

Intrinsieke waarde, intrinsieke waarde, intrinsieke waarde, ... x

In een advies over de toekomst van een sportcomplex schrijft de toenmalige Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten¹ dat een zorgvuldige benadering vereist is, “aangezien de samenhang van het geheel alsmede de intrinsieke cultuurhistorische waarde van het complex gewaarborgd dient te blijven”.²

We kunnen uit het fragment opmaken dat de opstellers van de nota veronderstellen dat er zoiets bestaat als een intrinsieke waarde. Hoewel deze veronderstelling, zoals we zullen beargumenteren, onjuist is, is de rijksdienst niet de enige die dit begrip gebruikt. In het Nederlandse archiefbesluit is, bijvoorbeeld, te lezen dat er zich gevallen kunnen voordoen waarin de vervanging van een archief “weliswaar tot een juiste en volledige weergave van de gegevens leidt, maar geen of onvoldoende rekening houdt met de culturele, intrinsieke waarde van de te vervangen archiefbescheiden”.³ Ook de Mondriaan Stichting gebruikt het begrip. Volgens deze stichting staat “de intrinsieke waarde van kunst en erfgoed (...) buiten kijf: ze vormen de immateriële waarde van een samenleving”.⁴ Net als de netwerkorganisatie International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) die onder meer UNESCO adviseert. Zij stellen dat erfgoedsites “een intrinsieke waarde voor iedereen [hebben], als belangrijke

basis voor culturele verscheidenheid en sociale ontwikkeling”.⁵ Aan deze vier voorbeelden zouden we nog vele gelijksoortige kunnen toevoegen. In deze voorbeelden wordt met de term ‘intrinsieke waarde’ gesteld dat gebouwen en objecten van zichzelf een bepaalde waarde hebben, die intrinsiek aanwezig is in ‘iets, een ding, een gebouw, een potscherf uit de middeleeuwen. Ofwel, de term ‘intrinsieke waarde’ verwijst naar een waarde die een eigenschap is van het object zelf.

Niet zelden wordt de term ‘intrinsieke waarde’ gebruikt naast andere waarden: “Het maatschappelijk besef dat deze gebieden steeds schaarser worden, groeit en tegelijk daarmee de waardering voor de intrinsieke waarde ervan maar ook voor de economische, sociaal-culturele en de cultuurhistorische waarden”.⁶ In deze bundel en ook in debatten en beleidsnota’s wordt het begrip niet alleen naast, maar ook in tegenstelling gebruikt tot begrippen als economische waarde, publiekswaarde, toegevoegde waarde en proceswaarde. De angst dat een eenzijdige fixatie op de economische waarde van de cultuur leidt tot een marginalisering of verlies van de intrinsieke waarde is steeds vaker hoorbaar.

In dit essay beargumenteren we dat er niet zoiets bestaat als de intrinsieke waarde, tenminste als we de gangbare, niet-economische definitie van het woord ‘intrinsiek’ hanteren (in de economie verwijst het begrip ‘intrinsieke waarde’ naar de economische waarde van de bezittingen met aftrek van de openstaande schulden). Wel zijn er redenen waarom het begrip vaak opduikt in het discours rond cultuurhistorie. Het gebruik van deze term is volgens ons zowel deels de oorzaak als een symptoom

¹ In tegenwoordige tijd de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

² [http://www.weert.nl/downloadsinternet/LosseDownloads/Cultuur Historische Verkenning De Lichtenberg.pdf](http://www.weert.nl/downloadsinternet/LosseDownloads/Cultuur%20Historische%20Verkenning%20De%20Lichtenberg.pdf)

³ <http://www.brabant.nl/layouts/SISHtmlDocument.aspx?docid=26754&doctype=pdf>

⁴ http://www.mondriaanfoundation.nl/Portals/0/download/Microsoft%20Word%20-%200080325%20MS%20persbericht%20beleidsplan_niet%20briefpapier.pdf

⁵ http://www.international.icomos.org/charters/tourism_dutch.pdf

⁶ <http://www.rivierengebied.nl/documenten/Oost%20vergadering%2015%20290306/Agendapunt%207%20%20Stappen%20in%20de%20toekomst.pdf>

van het gesloten en elitaire karakter van het beleidsdiscours rondom cultuurhistorie. We stellen dat monumentenzorgers het begrip 'intrinsieke waarde' maar het beste naast zich neer kunnen leggen en zich beter kunnen richten op de meervoudige waarden die erfgoed voor uiteenlopende groepen mensen heeft.

De meervoudige waardering van erfgoed

Dat er wordt gesproken van een intrinsieke waarde van het erfgoed veronderstelt dat erfgoed een gegeven realiteit is die van zichzelf waarde heeft. Nu hoeft men geen Bourdieu, Foucault of Eco te lezen om te begrijpen dat waarden door mensen worden toegekend aan materiële en immateriële zaken. Wie een schilderij van Mondriaan in een kooi met apen legt zal zien dat chimpansees geen waarde toekennen aan een Mondriaan, laat staan een intrinsieke. Chimpansees hebben immers nooit de kaders aangeleerd waarbinnen 'een Mondriaan' betekenis heeft en de kans is aanwezig dat ze er mee gaan overgooien of erger. Ook zullen er nog verre oorden bestaan waar een miljoenenschilderij onverkoopbaar zou blijken als deze zou worden aangeboden op een plaatselijke bazaar. Wat mensen als waardevol bestempelen is afhankelijk van de binnen een gemeenschap geldende waarden en normen. Dat geldt voor erfgoed en het geldt voor alles. Wat mensen voor iets willen betalen, de economische waarde, volgt uit andere waarden die eraan toegekend worden. Onze vrienden chimpansees zouden ook geen klomp goud herkennen en de zeldzaamheid ervan zou voor hen geen argument zijn om het waardevol te vinden.

Iets technischer uitgedrukt: waarden worden sociaal geconstrueerd⁷, net als erfgoed. Dat wil zeggen dat zowel de kennis en de feiten over het verleden en de relicten en patronen uit het verleden als de waarden die daaraan worden toegekend, geen directe representaties zijn van het verleden of van de realiteit. Ze zijn veeleer de uitkomst van sociale, culturele, politieke en academische praktijken waarbinnen mensen bepaalde delen van de realiteit als (waardevol) erfgoed interpreteren.⁸ Denk bijvoorbeeld aan het archeologisch veld waarbinnen sommige zaken van waarde worden geacht omdat ze een bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van kennis over het verleden. Evenzogoed kunnen sommige zaken als waardevol erfgoed worden beschouwd omdat ze bijdragen aan de identiteitsvorming van bepaalde groepen mensen. Het negeren dan wel benadrukken van

sommige delen van het erfgoed kan bijvoorbeeld door groepen mensen worden ingezet om hun ideeën, ideologieën, handelen, gezamenlijke afkomst, macht, identiteit, trots of claims op een bepaald grondgebied te creëren, te legitimeren, te behouden en te versterken.⁹ Politieke, wetenschappelijke en maatschappelijke motieven kunnen ervoor zorgen dat sommige dingen wel als waardevol erfgoed worden beschouwd en andere niet. Omdat wat 'waardevol erfgoed' is geen objectief vast te stellen gegeven is, maar per definitie een sociale constructie, kan er onmogelijk zoiets bestaan als de intrinsieke waarde van erfgoed of van wat dan ook.

We hebben hier te maken met een dubbele constructie: de constructie van objecten en de constructie van waarden. Dit dubbele karakter kan men aantreffen bij erfgoed, maar net zo goed elders. In de economie worden niet zomaar objecten gewaardeerd die vanzelfsprekend herkend kunnen worden door iedereen; dingen worden omgevormd tot product in een economisch systeem, een systeem van uitruil. Dit is het oude Marxistische begrip van commodificatie. Alles kan potentieel worden afgebakend, uit de context worden gelicht en vervolgens worden verkocht. Soms komt de constructie van het object tegelijk met de toekenning van waarde (Philips vindt de gloeilamp uit). Vaker wordt eerst het object geconstrueerd en wordt er later in de maatschappij een waarde aan toegekend. In het geval van erfgoed kunnen beide gevallen voorkomen: een vaas kan als oud herkend worden en een economische of 'intrinsieke' waarde toegekend krijgen, of een archeoloog kan een patroon in het zand herkennen dat daardoor plots een waardevol object wordt.

De motieven om te spreken over de intrinsieke waarde

Het idee dat waarden, 'subjectief zijn' of 'afhankelijk zijn van met wie je praat', is tegenwoordig voor veel mensen een onbetwistbare tegeltjeswijsheid. De media laten dagelijks zien dat niet alle mensen hetzelfde over de wereld denken, laat staan dat ze er dezelfde normen en waarden op nahouden. Toch wordt het begrip nog veelvuldig gebruikt in beleidsrapporten en nota's. Vanwaar dat voortwoekerende spreken en schrijven over de intrinsieke waarde? Waarom niet gewoon zeggen waar het op staat: wij kennen die en die waarden toe aan dit of dat en wel hierom. Er zijn een aantal mogelijke verklaringen te geven. We geven er vijf, welke elkaar niet per definitie hoeven uit te sluiten.

⁷ *De constructie van het verleden* (1998)

⁸ *Kant and the platypus* (2000), *Pandora's hope* (1999)

⁹ *The Ukrainians* (2000), *Signs in time*, 261-302 (2004)

Een eerste, voor de hand liggende, verklaring is dat mensen er daadwerkelijk van uitgaan dat er zoiets bestaat als een intrinsieke waarde. Een tweede verklaring zou kunnen zijn dat mensen wel beseffen dat het idee van het bestaan van intrinsieke waarde een illusie is maar dat zij dit niet als waarheid willen of durven aannemen. Voor wie heel veel waarde toekent aan iets is het waarschijnlijk maar moeilijk te geloven of te erkennen dat alle waarden arbitrair zijn, dat iemand anders, in een andere tijd in een andere context, een andere waarde toekent aan het 'iets' of dat, onder andere omstandigheden het 'iets' misschien wel als totaal waardeloos wordt beschouwd. Een derde reden zou kunnen zijn dat het begrip 'intrinsieke waarde' wordt gebruikt om een positie in te nemen ten opzichte van andere waarden. Bijvoorbeeld in tegenstelling tot het begrip economische waarde van het erfgoed of in tegenstelling tot de individueel toegekende, of subjectieve waarde van iets. Een vierde mogelijke reden zou kunnen zijn dat mensen het begrip 'intrinsieke waarde' gebruiken om te verwijzen naar die waarden die geïnstitutionaliseerd zijn. Erfgoed dat is aangewezen als monument bijvoorbeeld.

Wij veronderstellen echter dat er een vijfde – misschien wel belangrijkste maar tevens weinig voor de hand liggende – reden bestaat voor het gebruik van de term 'intrinsieke waarde'. Het gebruik van dit begrip moet worden beschouwd als een discursieve, retorische techniek van mensen om de waarden die zij toekennen aan bepaalde zaken voor te stellen als universele waarden die onafhankelijk van het menselijk oordeel bestaan. Daarmee wordt het idee gewekt dat de waarden een objectief en universeel gegeven zijn. Daarmee worden de door hen toegekende waarde en de daaraan verbonden consequenties gelegitimeerd, zoals het behoud van een bepaald gebouw. In plaats van dat men stelt: dit hier is van waarde omdat wij dat vinden/hebben afgesproken/onderhandeld/bevochten, wordt gesuggereerd: dit is van zichzelf van waarde, wij merken het louter op. Het geconstrueerde wordt tot natuur verklaard, genaturaliseerd zoals Roland Barthes het noemde, en de natuur heeft altijd gelijk: zo 'is het nu eenmaal'.

Symptoom en oorzaak van een gesloten systeem?

Of de laatst beschreven reden voor het gebruik van de term 'intrinsieke waarde' moet worden beschouwd als een bewuste of intentionele strategie is moeilijk, zo niet onmogelijk, te bewijzen. Voor de werking van het gebruik van deze term maakt het niet uit of mensen deze onbewust, of om strategische redenen inzetten. Het effect van het gebruik is het-

zelfde en in onze ogen, redenerend vanuit een democratisch perspectief, onwenselijk. Door te suggereren dat iets naast toegekende waarden, zoals economische, esthetische, narratieve, historische en persoonlijke waarden, ook waarde van zichzelf bezit, los van het economische systeem, disciplinaire voorkeuren of van persoonlijke, psychologische voorkeuren worden deze waarden ondergeschikt gemaakt aan de zogenoemde intrinsieke waarde. Die waarde is immers onomstoten, de andere waarden zijn contextafhankelijk, zo kan worden geredeneerd. Oftewel: het gebruik van de term 'intrinsieke waarde' is een strategie om bepaalde waarden boven andere te stellen en om deze buiten het politieke of economische discours te houden en die daarmee een bepaalde onaantastbaarheid mee te geven.

Als we de lijn van deze redenering doortrekken, zouden we kunnen stellen dat met het gebruik van de term 'intrinsieke waarde' de waardering van erfgoed wordt gedepolitiseerd. Dat wil zeggen dat de constructie, waardering van en omgang met erfgoed buiten het domein van de politiek wordt geplaatst, buiten het domein van collectieve discussies en beslissingen, buiten het publieke domein. Erfgoed wordt daarmee verplaatst naar het terrein van diegenen die getraind zijn om de intrinsieke waarde van dingen te kunnen waarnemen. In veel gevallen zullen dit de experts zijn, zoals archeologen, historisch geografen en kunsthistorici. Daardoor werkt het gebruik van het concept 'intrinsieke waarde' als een mechanisme dat de geslotenheid van het cultuurhistorische beleidssysteem mede veroorzaakt en in stand houdt. Hiermee verwijzen we naar de conclusies van verschillende auteurs, waaronder wijzelf, dat het Nederlandse beleidssysteem gericht op de ruimtelijke ordening, inclusief cultuurhistorie, kan worden gekarakteriseerd als een deels gesloten systeem waarbinnen de kennis, waarden en activiteiten van een relatief kleine groep experts domineren. Deze experts bepalen wat de werkelijkheid is die ter tafel komt, een werkelijkheid die wordt geconstrueerd volgens hun disciplinaire criteria, en vervolgens gewaardeerd volgens de normen van dezelfde discipline. Een politieke discussie over erfgoed wordt herleid tot een academische twist tussen verschillende disciplines, vaak onbuigzaam omdat ze allemaal denken de enige juiste intrinsieke waarde te kunnen bepalen.

Het is een systeem waarbinnen er voorbij wordt gegaan aan andere kennis, aan de waarden en praktijken van andere groepen mensen in onze samenleving. De bij het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap werkende ambtenaar Van der Hoeven omschreef de geslotenheid van het

cultuurhistorisch beleidssysteem, in navolging van Laermans, treffend als een spiegelpaleis: “Het Nederlandse cultuurbeleid is sterk bureaucratisch geworden, sterk gericht op wat Laermans (...) ‘de bovenbouw van het Nederlands cultureel regiem’ noemt. Het is een systeem dat zichzelf in stand houdt, maar waarin relatief weinig contact is tussen het veld en het publiek. Het Nederlands cultuurbeleid heeft een tekort aan ‘omgevings-contact’, aldus Laermans, het zit opgesloten in zijn eigen ‘zelf-referentialiteit’. Het wekt weliswaar de indruk een beheersbaar en stuurbaar systeem te zijn, maar loopt het risico dat het eigen observatieapparaat niet systematisch wordt getoetst. Het Nederlandse gesubsidieerde culturele bestel doet zo bezien inderdaad denken aan een spiegel, niet de spiegel van de maatschappij die de Raad voor Cultuur voor ogen heeft, maar eerder een spiegelpaleis. In dit paleis huist het gesubsidieerde cultuurwereldje van adviseurs, culturele instellingen, ambtenaren en politici. Zij zien zichzelf en elkaar in het paleis tot in het oneindige gereflecteerd, waardoor het lijkt alsof er niets is buiten dat paleis, wat uiteraard niet het geval is. In de wereld buiten de paleismuren doen zich belangrijke ontwikkelingen voor, die uiteindelijk ook hun weerslag zullen hebben op het leven in het paleis.”¹⁰

Vrees niet...

Nu zullen er misschien mensen zijn die redeneren dat we tegen beter weten in het idee van de intrinsieke waarde in stand dienen te houden. Sommige delen van het erfgoed zouden het onderspit kunnen delven als deze geen economische waarden blijken te hebben of als ze worden overgeleverd aan de willekeur van het volk of erger, die van landschaps-architecten en planologen. Wij erkennen dat gevaar en toch pleiten wij ervoor de term ‘intrinsieke waarde’ af te schaffen. Wij pleiten voor erkenning van het geconstrueerde karakter van erfgoed en de daaraan toegevoegde waarde.

Voor het erkennen dat verschillende groepen mensen in de samenleving verschillende zaken als waardevol bestempelen en daar verschillende motieven voor kunnen hebben, met alle tegenstrijdigheden die daarbij horen, met alle navenante complicaties voor de besluitvorming. Het behoud en de ontwikkeling van erfgoed is niet zozeer een vraagstuk over welke waarde we willen behouden. Veeleer moet de vraag centraal staan aan welke waarden we recht doen en aan welke we voorbijgaan. Daarbij

¹⁰ De Grens als Spiegel (2005), Van oude dingen, de mensen, die voorbij gaan (2006)

zullen er altijd mensen het onderspit moeten delven en zullen velen water bij de wijn moeten doen. Planning kan logischerwijs niet altijd win-win situaties produceren voor alle betrokken partijen en dat geldt evengoed voor planning rondom erfgoed. In Bemidji, Minnesota, groeiden de foeilelijke (dat is althans de mening van een van de auteurs dezes, de ander vindt ze prachtig) beelden van mythische woudloper Paul Bunyan en zijn blauwe reuzen-os Babe uit tot het meest gekoesterde erfgoed van de stad.

Vanuit dit perspectief mag de vraag welk (en daarmee wiens) erfgoed we gaan behouden niet beantwoord worden door een groep mensen die exclusief kan bepalen wat de intrinsieke waarde is. Definities en waarde-ingen zouden daarentegen gewikt en gewogen moeten worden in uiteenlopende politieke en culturele arena's, waarbinnen de waarde van erfgoed wordt bepaald. Dit alles in interactie met verschillende disciplines, beroepsgroepen, lokale machthebbers, projectontwikkelaars en burgers. Gezamenlijk wordt dan bepaald welke belangen, in een specifieke situatie, het meest tot hun recht kunnen komen. Dat vraagt om een bewuste afweging van belangen en waarden, in elke context weer anders. Dit kan alleen op een eerlijke en efficiënte manier wanneer de diverse belangen en waarden worden erkend.

Men zou het politieke karakter van erfgoed veel beter zichtbaar moeten maken, wil men de besluitvorming erover helderder en meer democratisch maken. Daarvoor zal het idee van de intrinsieke waarde moeten worden losgelaten. De waarderings van experts of wetenschappelijke disciplines voor object a of b, of voor oplossing 1 of 2, moeten als waarderings worden gezien, en niet als objectieve vaststellingen die volledig recht doen aan de intrinsieke waarde. Waardering of het ontbreken daarvan bij andere betrokken actoren is even 'objectief' als de wetenschappelijke waardering. Kennis en waarde zijn niet gelijk en de hoeveelheid historische kennis over een object staat in geen relatie, of op zijn minst in een erg complexe relatie tot de waardering ervan. We pleiten dus voor een uitbreiding van het politieke domein in erfgoedvraagstukken. We spreken ons uit voor het terugwinnen van terrein dat langzaam door een coalitie van wetenschappelijke disciplines en overheden is ingenomen. Daarbij kan democratisch besloten worden in het ene geval een wetenschappelijke waardering zwaarder te laten wegen, in een ander geval een meer volkse inkleuring aan het verleden te geven, en weer elders een creatieve aanpak te kiezen, met bijvoorbeeld landschapsarchitecten die vanuit een nieuwe ruimtelijke structuur denken.

Uiteindelijk komt het zowel burgers als politiek, overheden en disciplines ten goede als ze elk weer de posities innemen die uitgetekend worden door democratische grondprincipes en wetenschappelijke eerlijkheid. Uitbreiding van het politieke domein impliceert dat de macht om te beslissen weggehaald wordt bij de uitvoerende overheden en meer wordt gelegd bij de burgers en de politiek. Dit wil zeggen dat veel beslissingen niet meer automatisch, op grond van schijnwetenschappelijke en pseudo-rationele argumenten (de intrinsieke waarde!) en vooronderstellingen, worden genomen binnen het conglomeraat van uitvoerende overheden en de wetenschap.

Bij een dergelijke verheldering van de discussies en klaarheid over wat politiek is en wat niet, kunnen de uitvoerende overheden alleen maar winnen. Op korte termijn zal er wellicht terrein prijsgegeven moeten worden. Zo zullen cultuurhistorische experts een deel van hun macht in de bepaling en waardering van erfgoed moeten inleveren. Op langere termijn, echter, kan de verhouding van burgers tot de overheden en politiek hierdoor alleen maar verbeteren. Onvermoede zaken kunnen wellicht opduiken als erfgoed en kunnen vervolgens worden bestudeerd en behouden of in creatieve plannen worden verwerkt.

Conclusie

In dit essay hebben we betoogd dat de intrinsieke waarde van het erfgoed vaak niet meer is dan een retorische vorm die door sommige, met de overheid verbonden, belangengroepen wordt gebruikt om het door hen gewaardeerde erfgoed te behoeden voor de ondergang. Deze retoriek moet volgens ons plaatsmaken voor een meer realistische manier van spreken en denken over behoud en ontwikkeling van erfgoed. Met 'realistisch' bedoelen we een manier van denken, spreken en handelen vanuit het besef dat de meervoudige constructie van en de omgang met erfgoed een sociaal-maatschappelijk en ook politiek spel is. Verschillende groepen streven vanuit verschillende doelen, ambities en belangen voor de door hen gewenste omgang met het erfgoed dat zij waardevol vinden. Alleen met dat inzicht kunnen architecten, archeologen, historisch geografen, bewoners, ambtenaren en politici zinvol spreken en denken over de wijze waarop we willen werken aan het behoud en de ontwikkeling van het erfgoed dat ons land rijk is. We pleiten dan ook voor een permanent en situatiespecifiek debat over de waardering van en omgang met erfgoed. Een debat dat overzien wordt door de overheid en waarvan het resultaat beter de mix van belangen en waarden van verschillende groepen zal weerspiegelen. We hopen, kortom, op een toekomst waar we de term 'intrinsieke waarde' alleen nog zullen tegenkomen in archieven, zorgvuldig bewaard voor het nageslacht omdat we zo democratisch mogelijk hebben besloten dat ze voor ons van grote waarde zijn, al levert het geen cent op.

Naschrift: economische waarde en intrinsieke waarde

De roep om kwantificering van cultuurhistorische waarde is tegenwoordig vaak te horen. Doorgaans betekent dit een herleiding tot economische waarde. Verwoede pogingen om de economische waarde van objecten en plekken te bepalen in een situatie zonder vrije markt, zonder competitie en zonder kopers en verkopers zijn het gevolg. Een eerlijke omgang met economische theorieën en modellen zou nopen hier nee tegen te zeggen, maar druk vanuit de overheid, vooral in de vorm van subsidiestromen voor onderzoek, maakt dat dergelijke studies verschijnen en relatief veel aandacht krijgen. Vroeger leerden we op school de 'objectieve economische waarde' van een boom te berekenen. De formule leidde tot astronomische bedragen die ver af stonden van de prijzen op de markt, maar die eerlijker de volle waarde van de boom zouden uitdrukken. Nu gelooft niemand nog in de formules en de resulterende prijzen. Kunstobjecten

hebben wel een prijs, maar dat komt omdat er een markt voor bestaat: de kunsthandel. Prijzen komen tot stand in een markt en ze reflecteren waarden die in die markt worden toegekend.

Voor sommige vormen van erfgoed kan dus wel een economische waarde worden berekend en voor andere niet. Prijzen fluctueren, daarom kan beleidsvorming niet steunen op 'intrinsieke economische waarden'. Gebruik van erfgoed in plannen kan meerwaarde opleveren voor het plan, maar evengoed minderwaarde; modes en andere toevalligheden kunnen de wijzer in alle richtingen laten slaan, zie de wisselende waardering voor stijlen, of de fluctuerende interesse in archeologie.

Waar men in discussies over erfgoed spreekt over 'intrinsieke waarde', doelt men meestal op een veronderstelde intrinsieke historische of artistieke waarde. We hebben geprobeerd aan te tonen dat iets dergelijks niet bestaat, dat artistiekeit en geschiedenis een object of plek belangrijk kunnen maken als mensen dat vinden. Uit ons argument volgt ook dat er geen vlucht mogelijk is naar andere domeinen, waar zulke handige intrinsieke waarderingen wel beschikbaar zouden zijn. Intrinsieke waarden bestaan in geen enkel domein. Een vlucht naar de economie, die wel harde argumenten zou kunnen leveren voor erfgoed, in de vorm van harde intrinsieke economische waarden, is volstrekt onmogelijk. Prijzen bieden geen uitweg voor mensen die op zoek zijn naar harde argumenten in een onzekere beleidsomgeving. Net als artistieke, historische, legale, en morele waarden worden economische waarden bepaald binnen een gemeenschap. Dat waarden in de economie in prijzen uitgedrukt worden en dat er dus mee gerekend kan worden, kan handig zijn. Fluctuaties van prijzen en alle andere verschijnselen in de markt, zijn net zo onvoorspelbaar als een voetbalwedstrijd; zij laten duidelijk zien hoe alles wat in de maatschappij gebeurt zijn weerslag kan hebben op economische waarden. En op de verhoudingen tot andere waarden. Als de goudprijs hoog genoeg is, wordt het oude sieraad snel gesmolten.

Referenties

Duineveld, M.

- 2006 *Van oude dingen, de mensen, die voorbij gaan. Over de voorwaarden meer recht te kunnen doen aan de door burgers gewaardeerde cultuurhistories*
Delft: Eburon

Hoeven, Quirine van der

- 2005 *De Grens als Spiegel. Een vergelijking van het cultuurbestel in Nederland en Vlaanderen*
Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Van Assche, K.

- 2004 *Signs in time. An interpretive account of urban planning and design, the people and their histories*
Wageningen: Wageningen Universiteit

Eco, Umberto

- 2000 *Kant and the platypus: essays on language and cognition*
New York: Harcourt Brace

Wilson, Andrew

- 2000 *The Ukrainians: Unexpected nation*
London: Yale University Press

Latour, Bruno

- 1999 *Pandora's hope: essays on the reality of science studies*
London: Harvard University Press

Lorenz, C. F. G.

- 1998 *De constructie van het verleden: een inleiding in de theorie van de geschiedenis*
Meppel: Boom

MAKELAARDIJ MADURODAM

ELISABETH RUIJGROK

*Cultuurhistorie:
omdat het wat waard is!*

De kosten van cultuurhistorie zijn genoegzaam bekend. Opbrengsten en indirecte baten worden veelal niet meegeteld. Economen slagen er echter steeds beter in aspecten uit het cultuurhistorisch waarden denken te monetariseren. Daarbij gaat het niet alleen om financiële opbrengsten, zoals inkomsten uit toerisme, maar ook om sociaal-economische baten, zoals woongenotswaarde, belevingswaarde en verervingswaarde.

Madurodam, Den Haag, 2007 | Foto: Jurriaan Brobbel, ANP Photo

Begijnhof, Amsterdam, 2003 | Foto: Robin Utrecht, ANP Photo

Cultuurhistorie: omdat het wat waard is!

Dr. ir. Elisabeth Ruijgrok | Witteveen en Bos | Rotterdam

De afgelopen jaren heeft projectbureau Belvedere niet alleen het concept ‘behoud door ontwikkeling’ geïntroduceerd om het behoud van cultuurhistorie beter te laten aansluiten bij de wens tot ruimtelijke ontwikkeling. Het bureau heeft ook aandacht besteed aan de economische waarde van cultuurhistorie, teneinde het cultuurhistorisch argument te laten doorklinken in de economische afweging. Hierbij zijn verschillende sporen verkend die in dit essay nog eens de revue passeren. Het gaat in een notendop om het bepalen van de financiële en sociaal-economische waarde voor zowel de lokale als de nationale economie; zoals dat eerder ook voor natuur is gedaan. Ook gaat het om de verschillende waarderingmethoden die er bestaan om deze waarden te bepalen. Maar met het kennen van de verschillende economische waarden van erfgoed zijn we er niet. Als we willen dat deze waarden daadwerkelijk een rol spelen in de besluitvorming, is verankering nodig in bestaande beslissingsondersteunende methoden zoals de milieueffectrapportage (m.e.r.) en de maatschappelijke kostenbatenanalyse (MKBA). Bovendien moet het dan ook mogelijk zijn om de waarden van cultuurhistorie op praktische wijze in te brengen binnen deze bestaande methoden. En daarvoor zijn ervaringscijfers nodig. Zolang deze er niet zijn, kunnen we het eindeloos hebben over welke de waarden zijn, over het belang van het in rekening brengen van de waarden etc., maar dat haalt dan weinig uit omdat de waarden toch niet bepaald kunnen worden.

Parallel cultuurhistorie met andere omgevingskwaliteiten

Het idee om de waarde van cultuurhistorie mee te nemen in de economische afweging sluit aan bij recente ontwikkelingen aangaande andere omgevingskwaliteiten zoals natuur. Voor natuur geldt immers evenals voor cultuurhistorie dat de economische waarde veelal niet bekend is. Hierdoor worden negatieve effecten van projecten (bijv. wegaanleg) op natuur niet meegenomen in de economische afweging en kunnen investeringen in natuurontwikkeling maar moeilijk onderbouwd worden. Omgevingskwaliteiten waarvan de kosten wel bekend zijn maar de baten niet, hebben nu eenmaal een underdogpositie in de besluitvorming.

Na veel wikken en wegen is het uiteindelijk in 2007 mogelijk geworden om de economische waarde van natuur, water en bodem mee te nemen in maatschappelijke kostenbatenafwegingen. Dit is verankerd in de besluitvorming met een handreiking voor de waardering van deze omgevingskwaliteiten. Deze handreiking is een officiële aanvulling op de nationale leidraad voor de MKBA. Ook is een kentallenboek opgesteld waarin de baten van natuur, water en bodem op een rij worden gezet en voorzien van handige ervaringscijfers om ze in de praktijk ook daadwerkelijk te kunnen berekenen. Hoewel het nu nog iets te vroeg is om te beoordelen of dit alles de positie van natuur in de besluitvorming aanzienlijk heeft versterkt, zijn al wel enkele eerste successen geboekt. Zo is bijvoorbeeld met behulp van een kostenbatenanalyse aangetoond dat investeren in groene landschapselementen loont en ook dat het investeren in remming van bodemdaling – wat gepaard gaat met peilopzet en natuurontwikkeling – maatschappelijk gezien uit kan. In beide gevallen hebben de sommen er voor gezorgd dat er grote investeringen in gang zijn gezet.

Financiële waarde cultuurhistorie

In zijn algemeenheid is de sociaal-economische waarde van cultuurhistorie gelijk aan de welvaart die het erfgoed voortbrengt voor onze maatschappij. Het kan hierbij gaan om zowel materiële als immateriële vormen van welvaart. De aanwezigheid van cultuurhistorie kan finan-

ciële stromen voortbrengen, doordat het erfgoed bijvoorbeeld toeristen aantrekt die geld besteden in de horeca waardoor er in deze sector winst gemaakt wordt – meer winst dan zonder het erfgoed. Welvaartsvoortbrenging in de vorm van kasstromen leidt tot een financiële waarde van het erfgoed.

Een veel gehoord argument waarom de financiële waarde van cultuurhistorie klein is, is: als het erfgoed echt zoveel financiële stromen opleverde, dan investeerden ondernemers er wel volop in en was er geen overheidsbeleid ten aanzien van erfgoed nodig. Dit is een steekhoudend argument dat in veel gevallen opgaat. Denk bijvoorbeeld aan archeologische vindplaatsen die op geen enkele wijze tot kasstromen leiden anders dan negatieve voor bijvoorbeeld wettelijk verplicht archeologisch onderzoek. Maar toch hoeft dit argument niet altijd te gelden. Ook ondernemers laten soms kansen schieten. Zo worden soms monumenten in een historische binnenstad gesloopt (denk aan een nieuwe shopping mall die in plaats komt van oude winkelpanden), terwijl de binnenstad voor bezoekers daar niet aantrekkelijker door wordt. Het niet beseffen van de mogelijkheden die erfgoed biedt is een elementaire oorzaak van het niet investeren in. Het zou best eens kunnen lonen, maar je moet natuurlijk wel op het idee komen.

Een andere voor de hand liggende oorzaak is, dat het voor een individuele ondernemer (of burger) niet altijd goed mogelijk is om in het erfgoed te investeren op een dusdanige manier dat er financiële baten ontstaan. Zo zal één opgeknapt historisch winkelpand in een stad geen toeristen trekken. Daarvoor is het opknappen van de hele winkelstraat nodig. Vaak ontstaan er pas baten als er sprake is van een netwerk aan erfgoed en/of zijn de baten pas interessant als het netwerk groot genoeg is waardoor er synergie ontstaat: het '1+1 = 3'-effect. Dit alles is vergelijkbaar met investeringen in infrastructuur. Waarom investeert de transportsector niet zelf in wegaanleg? Transporteurs ontlelen weliswaar hun inkomsten aan de weg, maar een individuele transporteur legt geen weg aan omdat een netwerk nodig is.

Sociaal-economische waarde cultuurhistorie

In tegenstelling tot de financiële waarde van cultuurhistorie, omvat de sociaal-economische waarde niet alleen kasstromen, maar ook alle andere welvaartsstromen die zich aan de markt onttrekken, zoals bijvoorbeeld recreatieve beleving. Het kan hierbij gaan om welvaartrealisatie via het

gebruik van het erfgoed (bijv. recreatief gebruik) maar ook om welvaartgeneratie via het zogeheten niet-gebruik. Dat laatste heeft betrekking op het verschijnsel dat mensen ook welvaart ontleen aan cultuurhistorie zonder er gebruik van te maken. Het gaat hier om een psychologische waarde, bijvoorbeeld om het nut dat mensen ervaren bij de wetenschap dat erfgoed bewaard blijft voor hun kleinkinderen.

Zowel de financiële als de sociaal-economische waarden worden in principe (wanneer het gaat om kostenbaten afwegingen) uitgedrukt in geld. Daar waar de financiële waarde wordt afgeleid uit winsten in erfgoed gerelateerde economische sectoren, worden voor de sociaal-economische waardebeoordeling verschillende economische waarderingsmethoden afkomstig uit de milieueconomie gebruikt. In de handreiking 'Cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA' van de RCE en projectbureau Belvedere worden de verschillende economische waarden van de drie facetten van cultuurhistorie opgesomd, te weten archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde.

Ter illustratie enkele voorbeelden uit deze opsomming. Landschapselementen zoals bomenlanen en houtwallen kunnen verschillende onverwachte baten voortbrengen. Door hun beschuttende werking kunnen bomenlanen zorgen voor een afname van het energieverbruik van nabij gelegen woningen. De karakteristieke schermbeplanting rond boerenerven in open weidelandschappen is ooit vanuit diezelfde gedachte aangelegd door de agrariërs. Houtwallen kunnen, mits aangelegd in een fijnmazig netwerk, zorgen voor biologische plaagbestrijding waardoor het gebruik van bestrijdingsmiddelen vermindert. Dan een minder verrassend voorbeeld. Het herstel van authenticiteit van gebouwde monumenten kan leiden tot een stijging van de vastgoedwaarde. Zolang de betreffende gebouwen niet worden verkocht leidt dit niet tot kasstromen. Maar ook als de gebouwen niet verkocht worden is er toch een welvaartseffect: het toegenomen woongenot voor bewoners en omwonenden die op de gebouwen uitkijken. Voor de volledigheid wordt hier opgemerkt dat er in geval van waardeverminderingen zonder verkoop wel een kasstroom ontstaat van de eigenaar naar de gemeente. De gemeente int extra onroerende zaak belasting na herwaardering. De eigenaar betaalt dit. Netto heffen deze twee effecten elkaar op, en ontstaat er hierdoor dus geen extra financiële noch extra sociaal-economische waarde. Er is sprake van een verschuiving.

Vaak wordt opgemerkt dat erfgoed naast financiële en economische waarden ook een intrinsieke waarde kan worden toegedicht. Los van of dit te onderbouwen is of niet, kan in ieder geval gesteld worden dat deze waarde buiten het domein van de economie valt. De economische waarde is een puur antropocentrisch begrip dat alleen betrekking heeft op de materiële en immateriële welvaart van de burgers.

Verschillende waarden, verschillende waarderingsmethoden

Er bestaan naast marktanalyses – de methode voor de bepaling van de financiële waarde van cultuurhistorie – zes algemene methoden waarmee de economische waarde van erfgoed in geld kan worden uitgedrukt: de bestrijdingskostenmethode (BKM), de ‘averting behaviour methode’ (ABM), de herstelkostenmethode (HKM), de hedonische prijsmethode (HPM), de reiskostenmethode (RKM) en de conditionele waarderingsmethode (CWM). Deze waarderingsmethoden kunnen gebruikt worden voor het monetariseren van verschillende erfgoedbaten.

Bestrijdingskostenmethode (BKM)

Met behulp van de BKM wordt de besparing berekend ten opzichte van alternatieve maatregelen, waarmee een achteruitgang van het aanwezige erfgoed wordt voorkomen, vermeden of bestreden¹. De methode is bijvoorbeeld toepasbaar voor de monetarisering van landbouwkundige baten van landschap (historische geografie), zoals bijvoorbeeld de vermeden kosten van bestrijdingsmiddelen doordat houtwallen voor biologische plaagbestrijding zorgen. Een pluspunt van deze methode is dat zij daadwerkelijke besparingen meet. Een nadeel van de methode is dat er eerst een verband tussen cultuurhistorie en de vermeden kosten gelegd dient te worden en dat vergt empirisch onderzoek.

Averting Behaviour Methode (ABM)

Met behulp van de ABM methode worden de uitgaven en kosten van maatregelen berekend, waarmee huishoudens een achteruitgang van kwaliteiten in hun directe woon- en leefomgeving trachten te voorkomen of te herstellen. Het betreft meestal veranderingen waarop individuele huishoudens zelf geen invloed hebben, maar tegen de negatieve effecten

waarvan ze zich wel trachten te beschermen. De gemaakte uitgaven worden ook wel ‘defensive expenditures’ genoemd. Deze methode is vooral toepasbaar op milieubaten van erfgoed, zoals bijvoorbeeld de geluidswering door bomenlanen. Als deze ontbreekt proberen mensen geluid te weren door hun huis beter te isoleren of door een geluidsscherm te eisen. De uitgaven hiervoor kunnen beschouwd worden als de waarde van geluidswering.

Hoewel beperkt toepasbaar op erfgoed, is een voordeel van deze methode dat zij gebaseerd is op daadwerkelijk gedrag van mensen. Een nadeel van de methode is dat wat precies ‘defensive expenditures’ zijn ter discussie staat.

Herstelkostenmethode (HKM)

De HKM berekent de kosten van maatregelen die dienen om een achteruitgang of verlies van kwaliteit van erfgoed te herstellen of te compenseren. In het laatste geval wordt ook wel gesproken van een schaduwproject. Deze methode is toepasbaar op bouwkundige kwaliteiten. Zo zal een plan waarbij historische grachten gedempt worden, elders gecompenseerd moeten worden. Extra kosten van dit plan zijn dan ook gelijk aan de kosten die gemaakt moeten worden om elders extra water te creëren. Evenzo zal een uitgestelde renovatie van forten tot exponentieel hogere renovatiekosten in de toekomst leiden. De meerwaarde van direct herstel is dan ook gelijk aan de uitgespaarde herstelkosten in de toekomst. Een voordeel van deze methode is dat er doorgaans financiële informatie is over herstelmaatregelen. Een nadeel van de methode is dat sommige veranderingen, zoals bijvoorbeeld het verlies van erfgoed, onomkeerbaar zijn en feitelijk dus ook niet te herstellen of elders te compenseren zijn. In dergelijke gevallen is de methode dan ook niet toepasbaar.

Reiskostenmethode (RKM)

De RKM gebruikt de reiskosten die mensen maken om een specifiek gebied te bezoeken als maat voor de economische waarde die deze bezoekers aan het gebied hechten. De methode is geschikt voor de monetarisering van bijvoorbeeld landschappen en stadsgezichten, die recreatieve beleavingsbaten voortbrengen die zich aan het oog van de markt onttrekken.

Belangrijk voordeel van deze methode is dat zij gebaseerd is op daadwerkelijk gedrag. Een nadeel van de methode is de grote databehoeft en het feit dat zij alleen toepasbaar is op gebieden die reeds ontwikkeld zijn en waar mensen met auto of openbaar vervoer heen gaan.

¹ Bestrijdingskosten (*abatement costs, control costs*) worden in de literatuur ook wel aangeduid met *preventiekosten, eliminatiekosten of vermijdingskosten (avoidance costs)*.

De methode is niet toepasbaar voor de waardering van plannen (bijvoorbeeld restauratie van een kerk) die nog moeten worden uitgevoerd. Het reisgedrag kan immers pas na de restauratie gemeten worden.

Hedonische prijsmethode (HPM)

De HPM leidt de waarde van erfgoed af uit gerealiseerde verkoopprijzen van huizen. De methode is geschikt voor het meten van de woongenotsbaten en vestigingsklimaatbaten van erfgoed.

Evenals voor de reiskostenmethode (RKM) is het belangrijkste voordeel van de HPM dat de resultaten gebaseerd zijn op daadwerkelijk gedrag. Het gaat immers om echte verkoopcijfers. Een nadeel van de methode is de benodigde deskundigheid op het gebied van statistiek en de grote data-behoefte van de methode om voldoende rekening te kunnen houden met de verschillende factoren die van invloed kunnen zijn op de huizenprijzen.

Conditionele waarderingsmethode (CWM)

Met de CWM worden veranderingen aan het erfgoed gewaardeerd op basis van de publieke beleving door middel van een enquête. De economische waardering vindt bij deze methode plaats in een hypothetische, gecreëerde markt waar mensen in staat worden gesteld om zelf aan te geven hoeveel het hen waard is. Deze methode is toepasbaar voor de bepaling van verervingswaarden (behoud t.b.v. toekomstige generaties). Ook kan zij worden benut voor de bepaling van belevingswaarden als alternatief voor de reiskostenmethode (RKM).

Het grootste voordeel van de CWM is dat de methode publiek (burgers of andere belanghebbenden) direct vraagt naar hun waardering van een specifieke verandering ten aanzien van erfgoed waarmee zij worden geconfronteerd. De methode is dus democratisch. Een belangrijk nadeel van de methode is dat de resultaten niet gebaseerd zijn op daadwerkelijk gedrag, maar op verklaringen. Een ander, groter nadeel is dat het moeilijk is om de juiste populatieomvang te bepalen (het aantal mensen waarmee de gevonden waarde vermenigvuldigd dient te worden om de baat te berekenen). Hiervoor bestaat feitelijk geen methode.

Waarde lokaal en nationaal

Uit het bovenstaande volgt dat cultuurhistorie allerlei financiële en sociaal-economische baten voortbrengt die met behulp van verschillende methoden te bepalen zijn. Hiermee is echter nog geen antwoord gegeven op de vraag wat cultuurhistorie betekent voor de lokale en voor de nationale economie.

Ten aanzien van de betekenis van cultuurhistorie voor de lokale economie denken we al snel aan kasstromen; de financiële waarde dus. Reden hiervoor is dat financiële stromen die nationaal gezien niet meer dan een verschuiving zijn, lokaal wel een extraatje kunnen vormen. Bijvoorbeeld: als de recreatieve bestedingen (en de winst daarop) op locatie A toemen doordat men daar geïnvesteerd heeft in het stadsgezicht, is dat een baat vanuit lokaal perspectief. Aangezien dit logischerwijs op andere plekken tot een afname van de bestedingen leidt, is er vanuit nationaal perspectief geen baat. Mensen kunnen hun geld maar een keer uitgeven en hun inkomen is niet gestegen door de investering in het stadsgezicht. Nationale baten ontstaan wel als het om buitenlandse bezoekers gaat. In dat geval is er sprake van een internationale verschuiving. Er is ook sprake van een nationale baat als geld dat anders naar het buitenland zou vloeien in eigen land besteed wordt aan een stedentrip, of bijvoorbeeld een donatie aan Natuurmonumenten.

Het feit overigens dat de investering in het stadsgezicht voor het dorp een kostenpost vormt, maar voor de aannemer die restauratiewerkzaamheden uitvoert een bron van inkomsten is, levert geen baat op. Noch lokaal noch nationaal. Reden hiervoor is dat het geld dat nu aan de restauratie van het stadsgezicht besteed wordt (waardoor de aannemer geld verdient) anders aan iets anders uitgegeven zou zijn (en dan verdiende een andere uitvoerder er aan). Kortom: pas op voor kostbaatverwarring, zowel bij waardering op lokale als op nationale schaal.

Omdat financiële baten zich vooral op lokaal niveau manifesteren is het dus van belang dat deze baten bij beslissingen over bijvoorbeeld onderhoud van de historische binnenstad worden meegenomen. Momenteel worden dergelijke beslissingen nog vaak genomen zonder dat de relatie met de financiële baten voor de lokale economie is gelegd.

Hoewel voor financiële baten geldt dat zij zich eerder op lokale schaal voordoen dan op nationale schaal, geldt dit voor sociaal-economische baten niet. Deze tellen vaak op beide schaalniveaus gelijk mee, omdat er geen sprake is van verschuivingen. Om deze baten te pakken te krijgen is het echter nodig om verder te kijken dan onze neus lang is: de voor de hand liggende baten van recreatieve bestedingen, waar je al gauw als eerste aan denkt bij erfgoed, worden geplaagd door verschuivingen. De minder voor de hand liggende baten niet. Denk bijvoorbeeld eens aan baten als de vermeden kosten van plaagdierbestrijding in verband met

historisch bouwkundige elementen zoals uilegaten, of aan volksgezondheidsbaten door bewegen in het groen (historische stadsparken) of door fijnstofafvang door bomenlanen. Maar ook woongenot, recreatieve beleving en vererving zijn baten waarvoor niet geldt dat een toename op de ene plek automatische tot een afname op een andere plek leidt. Dit soort baten zijn dan ook geschikt als onderbouwing voor financiële steun aan cultuurhistorie door de overheid. En dat brengt mij dan op het volgende onderwerp: hoe kunnen de verschillende waarden van erfgoed gebruikt worden bij investeringsbeslissingen?

Verankering

Het is één om de waarde van erfgoed te kennen, maar de waarde door laten klinken in economische afwegingen is twee. Wanneer we willen dat daadwerkelijk rekening gehouden wordt in beslissingen (van de aanleg van een parkeerplaats tot grootschalige gebiedsontwikkelingen als de Zuidplaspolder) is het van belang dat cultuurhistorische waarden worden meegenomen in de belangrijkste afwegingsinstrumenten die momenteel gebruikt worden in de planvorming.

Op dit moment zijn de meest gebruikte ondersteunende instrumenten in de planvorming de milieueffectrapportage (m.e.r.) en de maatschappelijke kostenbatenanalyse (MKBA). Deze worden gebruikt in het planproces om effecten van projecten c.q. ontwerpen en/of maatregelen inzichtelijk te maken. Ze zijn bepalend voor de keuze tussen projectalternatieven en voor de investeringsbeslissing (bijvoorbeeld wel of geen rijksmiddelen). Wanneer de effecten op cultuurhistorie niet of onvoldoende eenduidig worden meegenomen in zowel de m.e.r. als de MKBA, is dit ongunstig voor de positie van cultuurhistorie in de besluitvorming. Cultuurhistorie komt dan in de projectbeoordelingsfase niet goed tot haar recht. Om dit te voorkomen hebben de RCE en projectbureau Belvedere een handreiking gemaakt waarin een integrale effectbepalings- en waarderingsmethode beschreven wordt voor alle facetten van cultuurhistorie ten behoeve van de m.e.r. en de MKBA. Dit is een stap in de goede richting, maar daarmee is de verankering nog geen feit.

Kentallen nodig

Voor een economische waardering van erfgoed is het nodig om een hoeveelheid met een prijs te vermenigvuldigen. Er zijn dus gegevens nodig over hoeveel recreatiebezoeken toenemen, hoeveel huizen in prijs stijgen, hoeveel kilogram bestrijdingsmiddel er minder gebruikt wordt etc.

Daarnaast zijn prijzen nodig: de waarde per recreatiebezoek, per woning en per kilogram bestrijdingsmiddel. Voor de meeste erfgoedbaten zijn dergelijke gegevens momenteel niet voorhanden. Voor andere omgevingskwaliteiten zoals natuur en water zijn wel gegevens in de vorm van kentallen beschikbaar.

Ook voor erfgoed zijn kentallen nodig. Wanneer we deze hebben, kunnen we op vragen zoals “waarom kan deze lucratieve economische activiteit hier vanwege aantasting van de cultuurhistorie niet plaatsvinden?” en “waarom zouden we investeren in dit erfgoed?” eenvoudigweg beantwoorden met: “omdat het wat waard is”.

Referenties

Bel, Diederik / Ruijgrok, Elisabeth

2008 *Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA*

Witteveen en Bos in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Projectbureau Belvedere

Abma, Ruben / Ruijgrok, Elisabeth / e.a.

2008 *Pilot cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA; Versterking van de Diefdijklinie*

Witteveen en Bos in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Projectbureau Belvedere

Ruijgrok, Elisabeth

2006 *Cultural heritage in Euro's; The three economic values of cultural heritage: a case study in the Netherlands*

Gepubliceerd in: Journal of Cultural Heritage, Vol. 7, Issue 3, pp. 206-213, Witteveen en Bos

Ruijgrok, Elisabeth

2004 *Economische waardering van cultuurhistorie; case studie Tieler- en Culemborgerwaard*

Witteveen en Bos in opdracht van de provincie Gelderland en Projectbureau Belvedere

Ruijgrok, Elisabeth

2004 *Op weg naar een MKBA-methodiek voor de cultuurhistorie*

Witteveen en Bos

Kerkstraat 1
Amersfoort

13013

Naam: _____

Object: _____

Putnr: _____

Vlakt: _____

Volgnr: 00-11

Vondstomstandigheden: _____

Datum: 2-12

bronzen "knoop"

- - 27 onder rand

Spoornr: _____

Inhoud: _____

Wassen

ja ☐

nee ☐

Zeven

ja ☐

nee ☐

JOS BAZELMANS

Wie betaalt, bepaalt?

Vierdaagse, Nijmegen, 2005 | Als Romein verklede werkstudenten geven de feestelijkheden rond de vierdaagse een historisch tintje. Nijmegen zet haar Romeinse achtergrond regelmatig in om de stad te profileren. Op basis van dit verleden heeft Nijmegen zichzelf uitgeroepen tot oudste stad van Nederland. | Foto: Flip Franssen, Hollandse Hoogte

Bocholtz, 2003 | Bronzen knoop, gevonden in een Romeinse sacrofaag die werd ontdekt bij ploegwerkzaamheden op een bietenveld in het plaatsje Bocholtz. De opgraving werd verricht door medewerkers van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. | Foto: Diana Scheilen, Hollandse Hoogte

Wat betekent de introductie van de mores van de markt voor het waarden denken in de culturele sector? Wie bepaalt met welke motieven wat van waarde wordt gevonden? Wordt het culturele domein overgeleverd aan de beleveniseconomie?

Wie betaalt, bepaalt?

De introductie van marktwerking en het ‘verstoorder betaalt’-principe in de Nederlandse archeologie

Prof. dr. Jos Bazelmans | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort | hoofd sector Kennis

1. Ijspret

Zondagavond 11 januari 2009, het NOS-journaal met Sacha de Boer. Honderdduizenden Nederlanders hebben, op de laatste dag voordat de dooi invalt, gebruik gemaakt van de mogelijkheid om te schaatsen op natuurijs. Al meer dan een week, en voor het eerst in twaalf jaar, kan een belangrijk deel van de autochtone, blanke Nederlanders zich overgeven aan een sport die gezien wordt als een wezenlijk onderdeel van de Nederlandse identiteit. Onlangs werd door de schaatspublicist Max Dohle de kernwaarde van het schaatsen helder onder woorden gebracht: “Schaatsen is voor heel even kunnen zweven. Het is vrijheid”.² In zijn onberekenbaarheid en ongerijmdheid (je staat op water) vormt schaatsen op natuurijs de wereld op z’n kop, niet alleen letterlijk maar ook figuurlijk. Op het ijs kan men zich tijdelijk onttrekken aan vele wetten en regels en vallen sociale grenzen weg.

Schaatsen geldt als de oudste en belangrijkste volkssport in Nederland. De wortels van de sport liggen in de Gouden Eeuw: de periode waarin spraakmakende schilders vorm hebben gegeven aan wat nog steeds geldt

als een “echte Hollandse winter”. Ondanks de hoge kosten in gederfde arbeidsuren³ en blessures worden er geen vraagtekens geplaatst bij nut en noodzaak van het schaatsen. Hoewel de redenering nooit expliciet wordt gemaakt, vallen deze kosten in het niet bij het gemeenschapsvormend effect. Niet alleen op het ijs en in de media is sprake van verbroedering, ook in de ziekenhuizen waar honderden slachtoffers van schaatsongelukken toestromen. De anders zo assertieve patiënten enerzijds en verplegers en artsen anderzijds kunnen het uitstekend met elkaar vinden ondanks het feit dat de wachttijden tot vijf uur of meer oplopen.⁴ Het speciale belang van deze vorstperiode is voor velen gelegen in het feit dat kinderen met het schaatsen op natuurijs vertrouwd gemaakt kunnen worden, terwijl velen bang waren dat dit met de klimaatverandering niet meer mogelijk zou zijn. Deze intussen exceptionele koudeperiode biedt de mogelijkheid belangrijk Nederlands erfgoed voor minstens één nieuwe generatie veilig te stellen. Interessant, tot slot, is het feit dat sponsoring in het amateur- en professionele schaatsen zeer gebruikelijk is, maar niet als het gaat om wedstrijden op Nederlands natuurijs, en zeker niet bij de Elfstedentocht.⁵ Erfgoed en commercie staan hier op gespannen voet. Dat is vaker het geval. In dit essay wil ik een nadere verkenning bieden van dit spanningsveld. Onderwerp van beschouwing is de Nederlandse archeologie, waar sinds het einde van de jaren negentig sprake is van de introductie van marktwerking in de uitvoering en uitwerking van opgravingen.

¹ Graag wil ik Machteld Linssen (projectbureau Belvedere), Jos Deeben, Bert Groenewoudt en Cees van 't Veen (allen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) bedanken voor hun op- en aanmerkingen op een eerdere versie van dit artikel. De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust echter geheel bij mij.

² De Volkskrant 10 januari 2009, *Sitasing en Wagendorp, Zo betoverend mooi. De Friese schaatsliefde*.

³ Opmerkelijk is ook dat men bereid is voor één of enkele dagen natuurijs zeer dure schaatsen te kopen.

⁴ De Volkskrant 15 januari 2009.

⁵ De Volkskrant 6 januari 2009, *Veenendaal en Kelder, Voorkom sponsoring van de Elfstedentocht. Plaatsing van de Elfstedentocht op de Lijst van immaterieel erfgoed van de Unesco zien zij “als een beschermingsconstructie die een honderdjarige legende schoon houdt”*.

2. Domeinen van denken en doen

De berichtgeving over de uitbundige ijspret uit het NOS-journaal van 11 januari maakt duidelijk dat in de Nederlandse samenleving verschillende domeinen van denken en doen worden onderscheiden, waarin uiteenlopende waarden op het spel staan. Aan de ene kant kan het economische domein worden onderscheiden. Waarde wordt hier veelal vereenzelvigd met gebruikswaarde, de waarde die een zaak of dienst voor de gebruiker vertegenwoordigt omdat het in een behoefte van de gebruiker voorziet, of met ruilwaarde of – uitgedrukt in geld – prijs; de uitkomst van een spel van vraag en aanbod en het bedrag dat voor een zaak of dienst moet worden betaald. Aan de andere kant is sprake van domeinen van sociale, politieke, culturele of religieuze aard, waar een definitie en reproductie van ‘hogere’ waarden centraal staat die ten grondslag ligt aan verschillende vormen van sociale organisatie of gemeenschap. Dergelijke waarden kunnen uiteraard zeer uiteenlopen. In het journaalitem spelen bijvoorbeeld ‘vrijheid’ en ‘solidariteit’ een impliciete rol.

Waarden buiten het economische domein zijn vaak onlosmakelijk verbonden met personen, objecten, verhalen en rituelen uit het verleden van de groep voor wie de betreffende waarden belangrijk zijn. Wie aan schaatsen denkt, denkt aan de Elfstedentocht, Reinier Paping, het Elfstedenkruisje en aan ‘bevoren ogen en afgestorven tenen’. Aan heldhaftigheid en eenvoud. Daarom geen kunststofplaten waarop je kunt schaatsen in plaats van klunen, geen chips in plaats van stempelkaarten⁶, en geen sponsoring door commerciële partijen in plaats van het vrijwilligerswerk van duizenden.⁷ Uiteraard zijn met de uitvoering van de Elfstedentocht, en vooral met de instandhouding van het lange parcours, grote hoeveelheden geld gemoeid, maar dat betekent niet dat daarmee ook meteen de op innovatie georiënteerde ratio van het economische domein van toepassing is. Juist niet.

3. Cultuur en economie

Sinds de jaren negentig is in Nederland een trend zichtbaar om het culturele en het economische domein sterker met elkaar te vervlechten. Heel letterlijk blijkt dit uit een gemeenschappelijk programma ‘Cultuur en Economie’ van de ministeries van Economische Zaken en van Onderwijs,

Cultuur en Wetenschap. Het programma, gestart in 2005, heeft als doel: “de economische potentie van cultuur en creativiteit te versterken, door het creatieve vermogen van het Nederlandse bedrijfsleven een impuls te geven. Het mes snijdt aan twee kanten. Het bedrijfsleven krijgt meer zicht op de mogelijkheden die de creatieve sector biedt. Hierdoor ontstaat een bron van ideeën voor de ontwikkeling en benutting van nieuwe technologieën en producten. Aan de andere kant worden de creatieve bedrijfstakken gestimuleerd om meer oog te krijgen voor marktmogelijkheden”.⁸

Het programma draait met andere woorden om de bijdrage die de creatieve personen en bedrijven leveren aan de ontwikkeling van producten en productietechnieken en om de bijdrage die een bloeiend cultureel leven levert aan een goed vestigingsklimaat. Hierin sluit het programma naadloos aan bij de ontwikkeling van de moderne economie naar een beleveniseconomie. Hier snijdt het mes omdat het tegenwoordig niet langer draait om het verkopen van goederen of het leveren van diensten, maar om “het creëren van belevenissen door klanten te betrekken op een manier die ze bijblijft”.⁹ Het theater is voor de moderne ondernemer niet slechts een metafoor maar een model: “bedrijfsoptredens moeten op gelijk niveau staan met die in Carré en in de voetbalstadions”.¹⁰ Het programma beoogt echter ook een versterking van “de economische dimensie van de cultuursector”, om zo “de soms eenzijdige afhankelijkheid van culturele instellingen van overheidssubsidie [te] verkleinen”. Maar hoe snijdt het mes verder naar deze kant? Wat is het effect op het culturele domein van de introductie van een op de markt georiënteerd denken en van een nieuwe financieringsbron? Deze vragen blijven onbesproken in het programmadocument ‘Cultuur en Economie’.

Beide vragen wil ik in dit essay wel expliciet aan de orde stellen voor een bijzonder segment van de Nederlandse cultuursector: de archeologie. Ook in dit vakgebied raakten cultuur en economie vanaf het midden van de jaren negentig sterk op elkaar betrokken. Daar waar onderzoek in het verleden in vrijwel alle gevallen werd bekostigd door de overheid, worden kosten tegenwoordig verhaald op de verstoorder, in veel gevallen gemeen-

6 *De Volkskrant* 10 januari 2009, *Sitalsing en Wagendorp, Zo betoverend mooi. De Friese schaatsliefde*.

7 “De Vereniging heeft nadrukkelijk een niet-commercieel karakter en kent dan ook geen sponsors”, *www.elfstedentocht.nl*.

8 *Ons Creatieve Vermogen. Brief cultuur en economie*, p. 3, Min. EZ en Min. OCW (2005).

9 *Pine en Gilmore* (2000), p. 21.

10 *Pine en Gilmore* (2000), p. 146. *Aanpassing aan de Nederlandse situatie van “Bedrijfsoptredens moeten op gelijk niveau staan met die op Broadway en in baseballstadions”*.

telijke overheden maar vaak ook private ondernemingen. Tevens werd het aloude monopolie van het Rijk, universiteiten en sommige gemeenten op het doen van archeologische opgravingen doorbroken: vanaf 1999 werd het mogelijk voor commerciële partijen om toestemming te krijgen gravend onderzoek te doen.¹¹ Volgens staatssecretaris Rick van der Ploeg was de introductie van marktwerking voor de hand liggend omdat hij gedwongen winkelnering bij de traditionele houders van een opgravingvergunning uit de weg wilde gaan. Ook achtte hij de traditionele houders van een opgravingvergunning niet in staat een antwoord te bieden op de sterk vergrote vraag. Ongetwijfeld zag hij het als lid van een paars kabinet als een experiment om met minder regelgeving en minder publieke kosten een beter resultaat te realiseren. Tegelijkertijd moet hij beseft hebben dat het ging om de inrichting van een onvolkomen markt. Weinig verstoorde opdrachtgevers waren of zijn geïnteresseerd in het archeologisch product –gearchiveerde documentatie en vondsten en een standaardrapport– en ze genoten ook niet het exclusieve recht op het product, dat twee jaar na de opgraving immers overging naar het publieke domein. De introductie van marktwerking ging daarom gepaard met de inrichting van een systeem van kwaliteitszorg. Het werd aan de archeologische beroepsgroep overgelaten hoe dit systeem eruit moest zien. Opmerkelijk is dat bij de vormgeving van het nieuwe archeologische bestel de politiek zich niet boog over de vraag welk publiek belang gediend moest worden: dat was ofwel vanzelfsprekend ofwel in goede handen van de professionele archeologie.¹² Deze constatering is relevant omdat met de verschuiving in financieringsbronnen tegenwoordig ook alternatieve ‘stemmen’ te horen zijn, van buiten de archeologische beroepsgroep, bijvoorbeeld van gemeenten en private ondernemers. Wellicht vanuit de ‘naïeve’ gedachte dat degene die betaalt, bepaalt?

4. Domeinen

Binnen de moderne westerse samenleving kunnen we op hoofdlijnen een viertal domeinen onderscheiden¹³: het economische, het sociale, het

politieke en het cultureel-religieuze domein.¹⁴ Deze domeinen vormen een grondslag voor ons denken over de wijze waarop de wereld is geordend. Welke relaties worden binnen de verschillende domeinen onderscheiden? Wat is binnen ieder domein de aard van deze relaties? Wat wordt er beoogd? Welke waarden staan op het spel? Wat kan en dient men te bereiken? En wat is goed en slecht gedrag? Ieder domein kent als vanzelfsprekend een eigen handelingsrepertoire. In alle gevallen is echter ook sprake van een verzelfstandiging van het domein in institutionele, ruimtelijke en gebouwde zin. Voor het economische domein wordt veelal het begrip ‘markt’ gehanteerd. In oorsprong betreft dit uiteraard de (tijdelijke) plek waar handelaren en consumenten elkaar ontmoeten. Tegenwoordig is de dag- of weekmarkt die we kennen van Nederlandse straten of pleinen een in economisch opzicht verwaarloosbaar fenomeen maar geldt ‘de markt’ als een allesoverheersend wereldwijd netwerk van relaties van virtuele en materiële uitwisseling. Op de Amsterdamse Zuidas, de New Yorkse Wallstreet of in iedere willekeurige winkelstraat is het economische domein in zijn verzelfstandigde vorm herkenbaar. Maar hetzelfde kan over de andere domeinen gezegd worden. Het sociale domein is herkenbaar in de woongebieden van onze dorpen en steden, het politiek-bestuurlijke domein in onder meer gemeente- en provinciehuizen, ministeries en parlement en het cultureel-religieuze domein in bijvoorbeeld musea, concertgebouwen, poppodia, kerken en moskeeën.

Binnen alle domeinen is sprake van de uitwisseling en het behoud van geld, zaken en diensten.¹⁵ Maar we kunnen hier wel een onderscheid maken tussen het economische domein enerzijds en de andere domeinen anderzijds. In de economie draait het om waren (of *commodities*). Of tussen de partners in uitwisseling sprake is van een sociale relatie is voor een warenruil niet relevant. De ruil beoogt ook geen relatie tussen personen tot stand te brengen maar wel tussen objecten. In een spel van vraag en aanbod komt namelijk de prijs tot stand van tussen producenten en consumenten uitgewisselde producten en diensten. In het perspectief van de participanten speelt de weging van kosten en baten een vooraanstaande rol en draait het uiteindelijk om het definitief bemachtigen – ook en vooral in juridische zin – van gebruiks- en ruilwaarden. De objecten

11 Formeel gezien werd het werk van commerciële partijen uitgevoerd onder de opgravingvergunning van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Sinds 2007 kunnen bedrijven beschikken over een eigen vergunning.

12 De Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (www.noaa.nl) kan gezien worden als een omschrijving van het publieke belang door de beroepsgroep zelf. Intussen zijn ook verschillende onderzoeksagenda's op provinciaal en gemeentelijk niveau beschikbaar.

13 Vergelijk Klamer (2005), die een onderscheid maakt tussen markt (agora), overheid (polis), ‘derde sfeer’ (het maatschappelijke middenveld, JB) en oikos (‘thuis’).

14 Cultuur en religie neem ik samen omdat in beide domeinen sprake is van een oriëntatie van mens en samenleving in tijd en ruimte, beide in een brede, niet noodzakelijk modern-wetenschappelijke, betekenis van het woord.

15 In het onderstaande laat ik me inspireren door de economische antropologie en de antropologie van het geschenk.

van uitwisseling vormen het doel. Waren zijn vervreemdbaar. Een kern-waarde binnen het economische domein is de maximalisatie van winst. Opmerkelijk is echter dat de laatste decennia of jaren ook andere waarden, zoals duurzaamheid en maatschappelijk ondernemerschap een rol zijn gaan spelen. Ook het 'a-sociale' karakter van de warenruil staat – overigens met het oog op het realiseren van betere bedrijfsresultaten – ter discussie. Zoals de bedrijfs- en marketingdeskundigen James Gilmore en Joseph Pine – de uitvinders van het begrip 'beleveniseconomie' – onlangs hebben laten zien kan bij de verkoop van een reeks van producten het welslagen van een bedrijf ook afhankelijk zijn van de vraag of een bedrijf of een product authentiek is, een kwalificatie die juist belangrijk is binnen niet-economische domeinen. Een bedrijf of product moet 'recht doen aan zijn wezen' ('is the offering true to itself') en het moet 'zijn wat het zegt dat het is' ('is the offering what it says it is').¹⁶ Het gaat hier over de inhoud van en investeringen in de essentie, de aard, de herkomst en geschiedenis van een bedrijf en het product, over de missie en waarden van een bedrijf en over de wijze waarop dit alles tot uitdrukking komt in de bedrijfsnaam en -boodschap, het product, de plaatsen en vormen van ontmoeting met de klant en de reclame-uitingen en de huisstijl van het bedrijf.

In niet-economische domeinen spelen geld, zaken en diensten ook een rol, maar niet in de gedaante van een waar. In de antropologie is het daarom gebruikelijk om een vrij principieel onderscheid te maken tussen waren enerzijds en geschenken anderzijds. Hoewel het geen gangbaar onderwerp van studie betreft voor economen, vormt de uitwisseling van geschenken ook in onze samenleving een belangrijk fenomeen, zowel in betekenis als omvang. Geschenken kennen in de westerse wereld zeer uiteenlopende verschijningsvormen. Niet alleen verjaardagsgeschenken of Sinterklaassurprises behoren ertoe, maar ook de verzorging door een kind van zijn hulpbehoevende ouder, aalmoezen, ambtsinsignes, subsidies, om slechts enkele voorbeelden te noemen, moeten we ertoe rekenen. Los van deze verscheidenheid is hier volgens antropologen echter sprake van een verschijningsvorm van uitwisseling die zich wezenlijk van waren onderscheidt. Daar waar de participanten in een warenruil vreemden kunnen zijn en blijven, worden of zijn en blijven de deelnemers in een uitwisseling van geschenken altijd bekenden van elkaar. De uitwisseling geeft juist vorm aan de relatie tussen de deelnemers en de bestending ervan. Het object van uitwisseling is met andere woorden een middel en

geen doel. De handeling geeft ook uitdrukking aan de waarde die op het spel staat: vriendschap, vruchtbaarheid, eer en roem of godvrezendheid bijvoorbeeld. Soms betreft het een uitwisseling tussen gelijken, vaker heeft ze implicaties voor de hiërarchische relatie tussen de partners. Tussen echte vrienden bijvoorbeeld is sprake van nevenschikking; een mecenas verheft zich ten opzichte van zijn begunstigden, en tussen gelovigen en God is sprake van een onoverbrugbaar verschil. Ook al gaat het object 'over' van de ene op de andere deelnemer, van een onherroepelijk verlies van de band van de gever met het object is geen sprake. Een geschenk is – in verschillende gradaties – onvervreemdbaar.

Met waren en geschenken is het beeld van binnen de verschillende domeinen relevante zaken niet uitputtend beschreven. Er zijn namelijk objecten die *niet* behoren te circuleren, die geen onderdeel dienen uit te maken van uitwisseling. Het betreft hier erfstukken die in principe volledig onvervreemdbaar zijn, die staan voor de identiteit van de persoon of de groep – een familie, een institutie, een vereniging of club, een natie of een koningshuis – die ze bezit. Ze worden 'verdedigd' doordat een groep zich over de generaties heen weet te reproduceren: de zaken – ook bedrijfseconomisch – op orde heeft en houdt. In antropologische termen: 'keeping-while-giving'.¹⁷ Slaagt de groep hier niet in dan kunnen dergelijke erfstukken verloren gaan door roof, verkoop, een ramp of oorlog. Een pregnant voorbeeld wordt gevormd door de Rooms-katholieke kerk in Nederland. De voortschrijdende ontkerkelijking in de laatste vijftig jaar heeft geleid tot een fascinerend debat over de (on)mogelijkheden van buitenkerkelijke herbestemming van kerkgebouwen, waarin theologische, cultuurhistorische en sociologische argumenten om te behouden of te verkrijgen samen gaan met – zij het veelal impliciete – (bedrijfs)economische overwegingen.

Uiteraard kennen de instituties binnen de niet-economische domeinen een grondslag waar gehandeld – letterlijk en figuurlijk – wordt conform de principes van de markt. Ook het gezin, de gemeente of de kerk dient in 'bedrijfs-economisch' opzicht gezond te zijn. In deze domeinen draait het uiteindelijk echter om andere zaken. Objecten en diensten hebben hier nadrukkelijk niet het karakter van een waar; integendeel, het gaat hier om zaken die circuleren als geschenk of als zaken die in het geheel niet behoren te circuleren.

¹⁶ Pine en Gilmore (2007), 96-98.

¹⁷ Weiner (1992).

5. Over de grenzen van domeinen

De grenzen tussen domeinen zijn, zoals we nog zien, belangrijk, maar ze zijn niet onoverkomelijk; tussen domeinen bestaan relaties en vindt uitwisseling plaats. Drie voorbeelden moeten hier volstaan. Het gezin behoort tot het sociale domein maar bevindt zich als huishouden op het raakvlak met het economische domein. Interessant in dit verband is het feit dat de studie van de economie zich in oorsprong hieraan spiegelde en ‘staatshuishoudkunde’ werd genoemd. Ook de relatie tussen het politiek en economische domein is helder maar vormt een voortdurend onderwerp van debat, zoals blijkt uit de reactie van het publiek en de media op de internationale kredietcrisis. Na een drietal decennia waarin de neo-liberale wens vorm kreeg om de relatie tussen beide domeinen zo klein mogelijk te maken, zien we een versterking van de politieke bemoeienis met de economie. Niet anders is het als het gaat om de relatie tussen het politieke en het cultureel-religieuze domein. Soms is een negatieve bemoeienis zichtbaar, bijvoorbeeld als politici zich veroorloven gebeurtenissen uit het verleden als vergissingen weg te zetten, en daarmee de basis leggen voor het in de ban doen van delen van het nationale erfgoed. Soms is de bemoeienis positief als binnen een politieke beweging een historische grondslag – met de bijbehorende objecten, plekken en personen – wordt gezocht voor de bouw van nieuwe gemeenschappen. De historische canon van Nederland is hier een voorbeeld van.

Dat de relaties tussen domeinen niet vanzelfsprekend zijn, en dat de grenzen tussen de domeinen ‘bewaakt’ moeten worden, kan op een eenvoudige wijze geïllustreerd worden. In het sociale domein spelen genegenheid en liefde tussen familieleden, vrienden en bekenden een belangrijke rol. Als de uitwisseling van diensten in zo’n persoonlijke relatie wordt uitgedrukt in geld, verwordt ze tot prostitutie. Als in de uitoefening van een politiek ambt sprake is van verborgen betalingen, is sprake van corruptie. En de verkoop van publiek kunstbezit, een schilderij bijvoorbeeld, kan, zoals we hieronder nog zullen zien, rekenen op publieke afkeuring. Het feit dat “jan en alleman kan bieden op Pims (i.e. Pim Fortuyns, JB) sloffen, sigaren, soepkommen en schilderijen” is zo stelt één van zijn zielsverwanten onverenigbaar met zijn “waardigheid”.¹⁸

¹⁸ *De Volkskrant* 20 februari 2009, *Veiling Fortuynspullen. Rotterdam wil wel kopen maar hoeft lang niet alles. Vergelijkbaar is het Indiase sentiment dat het een schande is dat bezittingen van Mahatma Gandhi te gelde worden gemaakt terwijl het gaat “Om nationaal erfgoed dat thuishoort in een Indiaas museum”* (*De Volkskrant* 5 maart 2009, *Nationaal erfgoed. India wil Gandhi’s bril en zijn sandalen terug*).

In deze drie voorbeelden gaat het om de negatieve rol die geld kan spelen in de niet-economische domeinen. Geld speelt echter in alle domeinen noodzakelijkerwijs een vooraanstaande rol: een huisvrouw moet inkopen kunnen doen, een ambtenaar moet betaald worden, en een museum moet voor de openstelling ervan kunnen zorgen. Het probleem is dus niet geld op zichzelf maar de wijze waarop geld binnen het domein wordt geïntroduceerd en behandeld.¹⁹ Essentieel is dat introductie en omgang niet strijdig zijn met de waarden die binnen het domein dominant zijn. Illustratief in dit verband is de overdracht van geld binnen een vriendschappelijke relatie. Open en bloot kan geld niet als een cadeau worden overhandigd, in couvert, liefst met een kaart met een persoonlijke noot en notitie, wel. Beter is nog het aanbieden van geld in de vorm van een cadeaubon. Dat verhindert in ieder geval de inzet van het geld voor bijvoorbeeld het verminderen van schulden en legt dwingend op dat de ontvanger iets voor zichzelf koopt.²⁰ Het voorbeeld maakt duidelijk dat in de transitie van geld van het economische naar het niet-economische domein verhulling en oormerking een belangrijke rol spelen.

Inmiddels lijkt zich in de verhouding tussen het economische domein en de andere domeinen sinds het begin van de 19de eeuw, en met de volle bloei van de moderne, industriële en postindustriële samenleving een bijzonder probleem voor te doen. Het economische domein is sinds meer dan twee eeuwen namelijk onderwerp van een ongeëvenaarde intern-autonome groei en ontwikkeling die niet zonder consequenties kan zijn en is voor de andere domeinen. Een belangrijk deel van het historische en cultuurfilosofische debat in de westerse wereld heeft vanaf het midden van de 19de eeuw tot op de dag van vandaag betrekking op de buiten-economische effecten voor mens, samenleving en milieu van (de enorme en zich steeds versnellende groei in) massacommunicatie, massamobiliteit, massaproductie en massaconsumptie van (fossiele) energie. In waarde-rende zin kenmerkt het debat zich door extremen, van uiterst positief tot uiterst kritisch. Consensus, los van het oordeel, bestaat eigenlijk alleen over het feit dat het menselijke denken en handelingsrepertoire zich steeds meer schikt naar de ratio van de markt. Het is hier niet de plaats dit complexe en aanhoudende debat samen te vatten, maar het is wel

¹⁹ *Geld heeft dus niet vanuit zichzelf een bepaalde positieve dan wel negatieve kracht. Het heeft beide, afhankelijk van de context.*

²⁰ *Uiteraard is het beste cadeau aan een familielid of vriend een object dat geen verwijzing naar geld of het economische domein laat zien maar dat uitdrukking geeft aan de eigenheid van de gever.*

goed om aan te geven dat veranderingen in de verhouding tussen het economische domein enerzijds en het culturele domein anderzijds altijd een herschikking impliceert van waarden. Het impliceert dus ook een levensbeschouwelijk, en uiteindelijk ook politiek debat.

6. Een (zeer) korte geschiedenis van de Nederlandse archeologie

De Nederlandse archeologie heeft een geschiedenis die zich uitstrekt over meer dan vijfhonderd jaar. Als we kijken naar het doel en het karakter van de vakbeoefening én de financiering kunnen we in de ontwikkeling van de Nederlandse archeologie drie periodes onderscheiden:

- ca 1500 tot ca 1815, een *oudheidkundig-private* fase;
- ca 1815 tot ca 1995, een *wetenschappelijk-publieke* fase; en
- ca 1995 tot nu, een hybride, *publiek-private* fase.

Van het einde van de vijftiende eeuw tot en met het begin van de negentiende eeuw was sprake van een oudheidkundig-filologische invalshoek. Slechts een enkeling hield zich in de Nederlanden met archeologische toevalsvondsten bezig; ze werden niet beschreven door specialisten maar door auteurs met een brede geesteswetenschappelijke – historisch-staatskundige, juridische, theologisch-filosofische – belangstelling. Systematisch veldwerk behoorde niet tot hun repertoire. Niet alleen de Bijbel en inheemse sagen en legenden werden gebruikt om archeologische (toeval)vondsten te duiden, maar vooral ook de klassieke bronnen. Bijzondere aandacht gold het Romeinse en Bataafse verleden van de Nederlanden en de Republiek. Naar de opvatting van de geleerden konden de huidige bewoners van het kerngebied van de nieuwe Republiek beschouwd worden als de directe nazaten van de Bataven uit de tijd van Tacitus. Deze Bataven hadden – ook in de Romeinse tijd – in vrijheid geleefd; en de Bataafse politieke organisatie, met haar adellijk-republikeinse karakter, was vergelijkbaar met die van de Republiek.²¹

In het begin van de 19de eeuw kwam hier, onder Franse invloed, verandering in. Caspar Reuvens, hoogleraar aan de Universiteit van Leiden en werkzaam bij het Leidse Rijksmuseum van Oudheden (RMO), geldt terecht als de aartsvader van de Nederlandse wetenschappelijke archeologie hoewel met zijn vroege dood en het gebrek aan een krachtadig opvolger de belofte van zijn werk niet werd ingelost. De negentiende eeuw

wordt gekenmerkt door een bescheiden inzet van de Leidse universiteit en het RMO maar vooral door het werk van een reeks van aan provinciale genootschappen verbonden, notabele ‘amateurs’. De academische archeologie komt eigenlijk pas in het begin van de twintigste eeuw, met Holwerda en Van Giffen, en eigenlijk pas in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw echt tot ontwikkeling, met de forse expansie van de academische archeologie en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Gerekend vanaf Holwerda en Van Giffen omvat de wetenschappelijke archeologie in Nederland een periode van honderd jaar en zo’n vijf generaties onderzoekers. Deze periode heeft een enorme maatschappijtheoretische en methodisch-technische ontwikkeling en expansie van het vakgebied laten zien.²² Het is hier niet de plaats deze te beschrijven. Belangrijk is wel dat alle archeologen, of ze nu werkten bij een universiteit, de staat of een gemeente werden betaald uit publiek geld. In organisatorisch-institutionele zin maakte de archeologie een vast onderdeel uit van de begroting van de diverse overheden; voor de uitvoering van veldwerk werd veelal een inventief beroep gedaan op subsidies. Deze ‘eenzijdige’ financiering betekende dat alle archeologen in een grote vrijheid verkeerden als het ging om het bepalen van de doelen en de werkwijzen van de archeologie. Het principe van de academische vrijheid was niet alleen van toepassing op archeologen verbonden aan universiteiten, maar ook op zij die werkzaam waren bij de staat (de ROB) of bij gemeenten met een stadsarcheologische dienst. Het nut van archeologisch onderzoek werd vooral afgemeten aan de bijdrage aan het (inter)nationale academische debat over het pre- en protohistorische verleden. Het maatschappelijk rendement was klein en vormde ook voor archeologen of bestuurders geen onderwerp van aandacht of bespiegeling. De focus vormde in deze periode de vroegste fasen van wat gezien werd als een samenhangende geschiedenis van (de bewoners van) Nederland, haar provincies en haar meest aanzienlijke steden. Archeologen creëerden als het ware de onvervreembare goederen – objecten, plekken, landschappen en verhalen – die stonden voor de identiteit en geschiedenis van de zich ontwikkelende Nederlandse natie en haar samenstellende delen. Een uitgesproken voorbeeld is Byvanck die de grondslag van ‘onze geschiedenis’ in het Neolithicum legt en in de komst van vier verschillende stammen, met ieder zijn eigen aard en aanleg, evenzovele bijdragen ziet tot de vorming van het Nederlandse volkskarakter.²³

²¹ Voor deze Bataafse mythe, zie Langereis (2004).

²² Zie Slofstra (1994) en Bazelmans (2006).

²³ Byvanck (1941), p. 210.

7. Het verdrag van Valletta: de Nederlandse archeologie in nieuw vaarwater

Aan bovengenoemde situatie kwam in de jaren negentig verandering. Na een overgangsperiode die duurde van 1987 tot en met 2007 kunnen we naar mijn mening nu spreken van een derde periode in de ontwikkeling van de Nederlandse archeologie. In een ander verband heb ik gesproken over een revolutionaire ontwikkeling in de Nederlandse archeologie.²⁴ Niet alleen feitelijk, maar ook juridisch heeft de politiek en het (overheids)beleid 'zich meester' gemaakt van de archeologie. Het hoofddoel van de archeologie, zo wordt in ieder geval met de mond beleiden²⁵, is niet langer een door toevalsvondsten en door ruimtelijke ingrepen gedreven raadpleging van het bodemarchief, en dat als basis voor een betere beeldvorming over het pre- en protohistorische verleden, maar het behoud *in situ* van archeologische resten (duurzaamheid) zodat ook toekomstige generaties, met betere methoden en technieken en vanuit een andere vraagstelling, een authentiek bodemarchief kunnen raadplegen. Om dit te bereiken heeft de archeologie een vaste plaats gekregen in de ruimtelijke ordening en is het vakgebied betrokken geraakt in een complex maatschappelijk, politiek en beleidsmatig proces waarin vele partijen en vele belangen een rol spelen. In lijn met het verdrag van Valletta (Malta) is in Nederland een toerekening van archeologisch onderzoek aan de 'verstoorde' ingevoerd. Daar waar in de jaren zeventig in de Nederlandse archeologie enkele miljoenen gulden omgingen, is dat tegenwoordig een bedrag in de orde van grootte van honderd miljoen euro. Praktisch gezien betekent dit dat veel private partijen tegenwoordig voor archeologisch onderzoek betalen; in de meerderheid zijn het echter onderdelen van het rijk, waterschappen en semi-publieke organisaties, maar vooral gemeentelijke overheden.²⁶ Zij kunnen voor de uitvoering van het onderzoek niet

24 Bazelmans (2007). In grote delen van Europa lijkt de 'nieuwe' archeologie van na Malta sterk conjunctuur-gevoelig te zijn. Zoals tijdens een speciale sessie van het jaarlijkse congres van de European Association of Archaeologists bleek (Riva del Garda, 2009) heeft de kredietcrisis vrijwel overal diepgravende effecten, vooral ook op de werkgelegenheid in de commerciële archeologie. De archeologie in Nederland lijkt zich aan dit beeld te onttrekken, maar dat is waarschijnlijk terug te voeren op het feit dat een belangrijk deel van de uitgaven in de archeologie terug te voeren is op investeringen van de kant van de verschillende overheden. Als de overheden over twee of drie jaar gedwongen zullen zijn de anti-cyclische investeringen van nu terug te verdienen, zal dat merkbaar worden in de archeologie.

25 Over de effectiviteit van het Nederlandse bestel op het vlak van behoud *in situ* is weinig bekend.

26 Gemeentes versluttelen de kosten voor onderzoek veelal in de grondprijzen.

alleen meer terecht bij het Rijk, universiteiten en bepaalde gemeentelijke diensten, maar ook bij commerciële partijen. Bedrijven die voldoen aan bepaalde uitvoeringsvereisten en geschikt personeel in dienst hebben, kunnen voor bepaalde tijd een opgravingvergunning krijgen. Alles overziend kunnen we stellen dat de archeologie in de laatste vijftien jaar op een wezenlijk andere organisatorische en financiële leest is geschoeid. Wat zijn de effecten daarvan op aard en doel van de Nederlandse archeologie?

Dat er in dit verband iets wezenlijks aan de hand is blijkt uit een recente discussie in de *ArcheoBrief*.²⁷ Opnieuw is daar zichtbaar geworden dat met name de universitaire archeologie aan verschillende bedreigingen blootstaat als gevolg van diepgravende ontwikkelingen in de laatste tien jaar. In het kort: de universitaire archeologie in en van Nederland heeft sinds 1995 sterk in omvang ingeboet, zowel absoluut als relatief.²⁸ (Buitenproportionele) bezuinigingen op de universitaire archeologie in de jaren tachtig en negentig en de exponentiële groei van de commerciële archeologie in de jaren tussen 1995 en 2005 verklaren deze ontwikkeling. Academische stemmen geven regelmatig uitdrukking aan een gevoel van ongemak, zorg, ontevredenheid en bedreiging. Dat begint met een bekend opiniërend artikel van Leendert Louwe Kooijmans in NRC Handelsblad uit 1997²⁹, kreeg een vervolg in een gepassioneerde, Franstalige kritiek van Frans Theuws³⁰ – een resolute afwijzing van de Nederlandse wijze van implementatie van Malta – en vond een voorlopig hoogtepunt in een recent artikel van de Groninger hoogleraar Daan Raemaekers in de *ArcheoBrief*, onder de omineuze kop *Het einde van Malta*?³¹ Uit dit laatste artikel, en uit de kritische reactie van vrijgevestigd (archeologisch) adviseur Riemer Knoop³², blijkt dat het werkelijke probleem niet alleen 'omvang' of 'schaal' betreft. Het gaat om niets minder dan een conflict over het centrale doel van de contemporaine archeologie. Daar waar Raemaekers de archeologie als dienstbaar ziet aan wetenschappelijke "beeldvorming van het verleden", ziet Knoop een centrale rol weggelegd voor archeologen om "het democratisch gekozen en dus niet inhoudelijk deskundig bestuur in ons land" in staat te stellen "een verantwoorde afweging" te maken "of een plangebied in cultuurhistorische zin ontzien

27 Raemakers (2008), Knoop (2008) en Bazelmans (2009).

28 Lauwerier en Lotte (2002) en Bazelmans, Hilberdink en De Lange (2006).

29 Louwe Kooijmans (1997).

30 Theuws (2000).

31 Raemakers (2008).

32 Knoop (2008).

moet worden”. Raemaekers ziet de grote hoeveelheid prospectief onderzoek en vooronderzoek in Nederland dan ook als “geldverspilling”, want het resulteert vrijwel nooit in een opgraving, terwijl Knoop het ziet als een logische optelsom van noodzakelijk onderzoek in de zorgvuldige vormgeving van een planproces.

Ik denk dat beiden gedeeltelijk gelijk hebben én zich gedeeltelijk vergissen. Het is namelijk afhankelijk van de specifieke stap in de cyclus van de archeologische monumentenzorg hoe het antwoord op de vraag naar de ratio van archeologische werkzaamheden uitvalt. Zoals vastgelegd in het verdrag van Valletta – een verdrag over de *bescherming* van het archeologische erfgoed – en in de nieuwe wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz 2007) is het voor overheden een plicht zo vroeg mogelijk in – of liever zelfs voorafgaand aan – processen van ruimtelijke planvorming (of andere bedreigingen) alle archeologische resten in kaart te brengen om behoud *in situ* mogelijk te maken of – indien onvermijdelijk – tot goed onderzoek over te gaan. Is eenmaal tot opgraven besloten dan dient het onderzoek te gebeuren door een gekwalificeerd archeoloog. Gravend onderzoek dient bij te dragen aan de wetenschappelijke en publieke beeldvorming over “*the history of mankind*” (preambule Malta)³³ of “het ontstaan en de bewoning van landen” (Wamz³⁴).

Op basis van cijfers uit de zogeheten *Erfgoedbalans*³⁵ kunnen we meer greep krijgen op het debat tussen Raemaekers en Knoop. Uit de enorme omvang van het prospectieve onderzoek (bijna 4000, veelal ééndaagse, onderzoekingen op jaarbasis) blijkt dat ‘Malta’ breed is ingedaald in de Nederlandse, ruimtelijke ordening. Vrijwel iedere *substantiële* ingreep in de bodem wordt in Nederland voorafgegaan door archeologisch onderzoek dat is gericht op de kartering en waardering van archeologische resten. Er is in Nederland dus een brede, feitelijke basis voor de politiek-beleidsmatige afweging waarop Riemer Knoop terecht in zijn discussie met Daan Raemaekers doelt. Opmerkelijk is echter dat het prospectieve onderzoek niet vaak tot definitief onderzoek leidt, om voor mij nog onopgehelderde redenen. Beide vormen van onderzoek verhouden zich als twintig staat tot één (Erfgoedbalans, periode 1997-2006)

33 Zie ook artikel 1.1 van het verdrag waar sprake is van het archeologisch erfgoed als bron voor “het collectieve Europese geheugen” en als “een instrument voor historische en wetenschappelijke studie”.

34 Memorie van Toelichting § 1.2.

35 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2009).

of 14:1 (ARCHIS, periode 2006 en 2007). Deze verhouding is nog veel uitgesprokener als we kijken naar definitief onderzoek van substantiële omvang (dat wil zeggen met een eindrapport van meer dan 200 bladzijden). De verhouding bedraagt dan (voor de periode 1997-2006) 250 staat tot 1!³⁶ Ik kan me de frustratie van Raemaekers dus wel voorstellen.³⁷ Ik kan me zelfs voorstellen dat het aantal beeldbepalende, wetenschappelijk waardevolle, grootschalige opgravingen in het huidige bestel kleiner is in vergelijking met de jaren zeventig en tachtig. Slechts enkele academische onderzoeksgroepen zijn er in geslaagd binnen het nieuwe bestel continuïteit te geven aan de langlopende regionale projecten³⁸, waarmee Nederland sinds de jaren zeventig en tachtig internationaal academische eer inlegt.³⁹

8. Een verdere herschikking van middelen binnen het archeologische bestel?

Uit het bovenstaande blijkt dat er in de Nederlandse archeologie sprake is van een forse groei van middelen, maar ook van een relatieve herschikking ervan, van wetenschappelijk-inhoudelijk onderzoek naar onderzoek als onderlegger voor de ruimtelijke ordening en de politiek-bestuurlijke besluitvorming over het behoud van archeologische waarden. Langzaam wordt echter ook zichtbaar dat hoe meer vertrouwd (private) ‘verstoorders’ worden met het nieuwe archeologische bestel deze verschuiving in middelen nog groter wordt of mogelijk groter zal worden, meer in richting van de wensen van de verstoorders zelf. Een spreekbuis voor deze verstoorders wordt gevormd door het archeologisch adviesbureau *Past to Present*. Zij hebben onlangs onder de gedeponeerde merknaam (!) ‘Reverse Archaeology’ een nieuwe archeologiebeoefening gepresenteerd:

“De huidige archeologische praktijk laat vele kansen en mogelijkheden voor ontwikkelaars, overheden en ontwerpers onbenut.

36 Uit een eigen analyse van gegevens uit de nationale archeologische database ARCHIS blijkt dat van de definitieve opgravingen in 2006, 2007 en 2008 maar 25% langer dan één maand (i.e. twintig werkdagen) in beslag nam. Een buitenproportioneel deel van deze langere opgravingen was voor rekening van gemeenten met een eigen opgravingvergunning.

37 Een positieve ontwikkeling binnen het nieuwe bestel lijkt zich overigens voorgedaan te hebben in de gemeentelijke archeologie. Deze neemt een belangrijk deel van de meer substantiële rapporten voor haar rekening.

38 Bloemers (1999).

39 Voorbeelden zijn *De Maaskant* (Universiteit Leiden) en *Zuidoost-Brabant* (Vrije Universiteit, Amsterdam).

Tot op heden ligt de nadruk op wetenschappelijke kennisvermeerdering. Terwijl ruimtelijke ordening draait om een mooi en leefbaar Nederland. Logischer zou het zijn om de wensen van gebruikers van die ruimte als uitgangspunt te nemen”.

Niet langer staan academische vragen en doelen centraal, zoals verwoord in wetenschappelijk-inhoudelijke onderzoeksagenda's zoals de NOaA, maar het gebruik, de benutting en de beleving van de archeologie in de ruimtelijke ordening: “Wat levert een opgraving op voor de gemeente, de betalende ontwikkelaar, de bevolking?”

Het is nog onduidelijk waar deze perspectiefwisseling toe leidt of kan leiden, met één uitzondering, namelijk nieuw gemeentelijk beleid dat kaderstellend is voor de archeologische zorgplicht van private partijen maar vooral ook voor de gemeenten zelf. Zij treden immers vaak zelf op in de rol van opdrachtgever/verstoorder. Volgens de protagonisten van een *reverse archaeology* staat het gemeenten vrij om een eigen onderzoeksagenda te formuleren en daarbij op voorhand bepaalde archeologische fenomenen of perioden van prospectief of definitief onderzoek uit te sluiten.⁴⁰ Zo werd de gemeenteraad van Enschede op 3 december 2007, na advisering door bovengenoemd bureau, gevraagd “een Selectieagenda vast te stellen waarin er voor gekozen wordt bepaalde archeologische perioden en thema's niet behoudenswaardig te vinden voor Enschede”.⁴¹ In de selectieagenda is te lezen dat de gehele periode van het laat-Neolithicum tot en met de vroeg-Romeinse tijd niet tot de perioden behoort waaraan “de gemeente Enschede nader aandacht wil besteden”.⁴² Ook in de gemeente Brielle is op advies van hetzelfde bureau door de gemeenteraad goedkeuring gegeven aan een gemeentelijke selectieagenda⁴³: “Archeologisch onderzoek wordt geconcentreerd op locaties die passen bij de vormgeving van een eigen Brielse archeologische dan wel cultuurhistorische identiteit. Door het vaststellen van de selectieagenda zullen de archeologische kosten dalen”. De gemeentelijke focus op twee onderzoeks-thema's – ‘Een productief verleden’ en ‘Een prominente plaats’ – betekent

dat de gemeente de mogelijkheid heeft – nadat er inventariserend onderzoek is uitgevoerd – “eigenstandig” vast te stellen dat behoudenswaardige sporen niet dienen te worden opgegraven als de sporen en resten jonger zijn dan de late Bronstijd.⁴⁴ De resultaten van dit selectieve onderzoek “kunnen worden gebruikt bij de citymarketing van Brielle”.

Het is de vraag of deze gemeenten trendsettend zijn. Er zijn ten minste drie bezwaren tegen deze gang van zaken te noemen. In de eerste plaats is het de vraag of professionele archeologen in bovengenoemde zin mogen adviseren: het op voorhand uitsluiten van onderzoek van bepaalde behoudswaardige resten en sporen gaat in tegen zowel de gecodificeerde als impliciete beroepsethiek van archeologen.⁴⁵ Met reden wordt archeologen tijdens hun opleiding geleerd dat ze geen voorkeur aan de dag mogen leggen voor archeologische verschijnselen van bepaalde groepen, culturen of perioden. Verwaarlozing van bepaalde resten door een te sterk politiek engagement, zoals in de jaren dertig en veertig in Duitsland en bezet Europa, of na de Tweede Wereldoorlog in Israël, heeft de professionele archeologie in een kwaad daglicht gesteld. In de tweede plaats is het de vraag of archeologen en gemeenten op deze wijze recht doen aan het verdrag van Valletta dat nadrukkelijk betrekking heeft op *alle* archeologische resten, mede vanuit de gedachte dat deze afkomstig zijn uit een “niet-hernieuwbare bron”. In de derde en laatste plaats is het de vraag of de gemeentelijke selectieagenda's geen breuk betekenen met het principe van Thorbecke dat “*De Kunst [...] geen regeringszaak [is], in zooverre de Regering geen oordeel, noch eenig gezag heeft op het gebied der kunst*”. Zoals gebruikelijk lees ik ‘Kunst’ uit dit citaat in een brede zin, dus inclusief ‘cultuur’. Wat geldt voor de Rijksoverheid geldt ook voor de lagere overheden. Een gemeente houdt zich bijvoorbeeld niet bezig met de programmering van een door de gemeente gesubsidieerd theater; houdt het zich

40 Voor zover mij bekend is *Past to Present* het enige adviesbureau dat in deze zin adviseert.

41 Dienst Stedelijke Ontwikkeling en Beheer, Voorstel gemeenteraad, vergadering 3 december 2007, stuknummer 12911, Vaststellen Archeologiebeleid.

42 Archeologiebeleid gemeente Enschede, 2007.

43 Beleidsplan archeologie, gemeente Brielle. Koers vastgelegd (vastgesteld raadsvergadering 14 april 2009).

44 Op basis van onderzoek op internet blijkt dat ook andere gemeenten zoals Cuijk, Maasland, en Rheden bezig zijn met de samenstelling van of werken met een selectieagenda.

45 Paragraaf 1.8 van de Gedragscode voor beroepsarcheologen van de Nederlandse Vereniging van Archeologen, *Ethische Principes en Gedragsregels* voor Nederlandse archeologen maakt duidelijk dat iedere archeoloog “gelijke aandacht [geeft] aan alle aspecten en perioden van een vindplaats of object. Een archeoloog heeft bij de uitvoering van archeologische werkzaamheden evenveel oog voor niet als wel in het onderzoeksprogramma gedefinieerde historische lagen en contexten (vindplaatsen) en aspecten (voorwerpen); beoordeelt, afhankelijk van omvang en aard, het belang; informeert opdrachtgever/collega's daarover, en zal trachten de kennis, het beheer en het behoud ervan te waarborgen.”

wel inhoudelijk bezig met het archeologische onderzoek binnen haar eigen gemeente? Wellicht zijn bovenstaande voorbeelden nog betrekkelijk onschuldig maar wat gebeurt er als een gemeenteraad met een streng protestants-christelijke signatuur besluit alleen onderzoek te doen naar archeologische resten van na het moment van de Schepping, 23 oktober 4004 voor Chr.⁴⁶?

Het is hier niet de plaats definitief stelling te nemen in zowel het debat tussen Raemaekers en Knoop als in de kwestie van de (on)wenselijkheid of zelfs (on)toelaatbaarheid van archeologische selectieagenda's.⁴⁷ Beide *issues* maken wel duidelijk dat de introductie van marktwerking in de archeologie en van het principe van de verstoorde betaalt, grote invloed heeft, niet alleen op de omvang en organisatie van de Nederlandse archeologie, maar juist ook op de aard, werkwijze en doelen ervan. De veranderingen in de archeologie zijn in de jaren negentig ingezet met een betrekkelijk vanzelfsprekend en daarom weinig omstandig verwoord idee dat de archeologie het professioneel-wetenschappelijke onderzoek betreft van resten die relevant zijn voor de geschiedenis en identiteit van de mensheid als geheel ('Malta') of van individuele landen (Wamz). In deze 'universele' en op de expert georiënteerde invalshoek lijken nu belangrijke verschuivingen op te treden doordat oude en nieuwe partijen, gemeenten en private partijen, zowel in de rol van opdrachtgevers als opdrachtnemers, hun nieuwe rol in het bestel inhoud geven op basis van nieuwe wet- en regelgeving en hun inbreng van geld.

8. Slot

Terug naar het journaal van 11 januari 2009. Het kabinet van "christelijke signatuur", zo meldt nieuwslezeres Sacha de Boer, heeft plannen gepresenteerd het aantal koopzondagen tot een maximum van twaalf te beperken, "met het oog op de zondagsrust".⁴⁸ Het blijft in de uitzending

onbesproken, maar de zondagsrust is gebaseerd op het verhaal van de Schepping. God heeft in zes dagen de hemel en de aarde geschapen en op de zevende dag rustte hij. Deze gang van zaken vertaalde zich naar het vierde gebod: "zes dagen lang kunt u werken en al uw arbeid verrichten, maar de zevende dag is een rustdag, die gewijd is aan de Heer". De zondagsrust staat dus voor het mijden van arbeid en in het teken van de dienst voor God. Het alledaagse handelen dat gericht is op het levensonderhoud dient zich met andere woorden in temporele zin nadrukkelijk te onderscheiden van het rituele handelen dat uitdrukking geeft aan de band tussen mens en God. Eeuwenlang en tot in de jaren negentig van de twintigste eeuw was het daarom gebruikelijk dat op zondag niet werd gewerkt en dat de winkels dicht zijn. Ook al werd het respect voor de dag des Heeren gedeeld met vele andere christelijke gemeenschappen in Europa, de zondagsrust maakte een onlosmakelijk deel uit van wat het is om Nederlander te zijn. Een combinatie van ontkerkelijking en secularisering enerzijds en het dominant worden van een neoliberaal gedachtegoed anderzijds tastte de vanzelfsprekendheid ervan echter aan. Werken en winkelen op zondag is intussen gebruikelijk geworden. Zo gebruikelijk dat de voorgestelde inperking door het huidige kabinet op forse oppositie kan rekenen, onder verwijzing naar de verwachte derving van omzet en werkgelegenheid. Opmerkelijk is dat de (christelijke) regeringspartijen steun vinden bij sociaal-democraten en socialisten: de zondagsrust biedt werknemers immers ook "mogelijkheden tot het dragen van maatschappelijke verantwoordelijkheden" en "deelname aan het maatschappelijk leven".⁴⁹ Deze partijen hechten dus niet aan een scheiding van het economische en religieuze domein, maar tussen de individuele sfeer van arbeid en inkomen en van waarden die betrekking hebben op belangrijke sociale verbanden.

Ik hoop in het bovenstaande te hebben laten zien dat niet alleen in belangwekkende maatschappelijke issues – zoals de (her)bevestiging van de Nederlandse identiteit in het schaatsen op natuurijs of het herstel van de zondagsrust – de zich steeds wijzigende verhouding tussen het economische domein enerzijds en andere maatschappelijke domeinen anderzijds een hoofdrol speelt, maar ook in een 'onschuldige' uithoek van het culturele domein, zoals de archeologie. Ook daar zijn de veranderingen van levensbeschouwelijke en politieke aard. Dat vraagt dus – veel meer dan nu het geval is – om reflectie van en debat onder en door archeologen.

46 Deze datum van de Schepping was op basis van het Bijbelboek Genesis bepaald door James Ussher (1581-1656), aartsbisschop van het Ierse Armagh. De datering bleef lang gezaghebbend.

47 Interessant is te onderzoeken wel mogelijkheden de zogeheten structuurvisies in het kader van de nieuwe Wet op de Ruimtelijke Ordening bieden om kaders voor onderzoek te formuleren.

48 Het maximale aantal koopzondagen is volgens de bestaande Winkeltijdenwet al twaalf maar veel gemeenten maken gebruik van de mogelijkheid tot uitbreiding op basis van de 'toerismebeplanning': gemeenten met een toerismegebied kunnen winkels ruimere openingstijden geven.

49 Jan de Wit, lid Tweede Kamer voor de SP op www.sp.nl.

Referenties

Bazelmans, J.

- 2009 50+3. *De historische canon en de voor en vroegste geschiedenis van Nederland*
Wordt gepubliceerd in *ArcheoBrief*

Bazelmans, J.

- 2009 50+3. *De historische canon en de voor en vroegste geschiedenis van Nederland*
Gepubliceerd in *Vitruvius* 2 (7), 20-25

Bazelmans, J.

- 2009 *Erfgoedbalans 2009*
Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Raemaekers, D.C.M.

- 2008 *Het einde van Malta?*
Gepubliceerd in *ArcheoBrief* 12 (1), 17-20

Knoop, R.

- 2008 *Minder somber over archeologische bestel*
Gepubliceerd in *ArcheoBrief* 12 (4), 36-37goog

Gilmore, J.H. / Pine B.J.

- 2007 *Authenticity. What consumers really want*
Boston (Mass.): Harvard Business School Publishing

Bazelmans, J.

- 2006 *Waarde en waarden in de archeologie en de archeologische monumentenzorg*
Gepubliceerd in *Perspectief. Maakbare geschiedenis*, 78-93, J. Rodermond (red.), Rotterdam

Bazelmans, J.

- 2006 *To what end, for what purpose? The National Archaeological Research Agenda (NOaA) and quality management in Dutch archaeology*
www.noaa.nl

Bazelmans, J. / Hilberdink, K. / Lange, G.

- 2006 *Sectoranalyse Archeologie*
Amersfoort: OCW/Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

Klamer, A.

- 2005 *In hemelsnaam! Over de economie van overvloed en onbehagen*
Kampen: Uitgeverij ten Have

Langereis S.

- 2004 *Van botte boeren tot beschaafde burgers. Oudheidkundige beelden van de Bataven, 1500-1800*
Gepubliceerd in *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk*, 108-143, L. Swinkels (red.), Amsterdam en Nijmegen

Lauwerier, R.C.G.M. / Lotte, R.M.

- 2002 *Archeologiebalans 2002*
Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

Pine, B.J. / Gilmore, J.H.

- 2000 *De beleveniseconomie. Werk is theater en elke onderneming creëert zijn eigen podium*
Schoonhoven: Academic Service

Theuvs, F.

- 2000 *Le chemin hollandais vers Malte*
Gepubliceerd in *Les nouvelles de l'archéologie* 82-84, 42-45

Bloemers, J.H.F.

- 1999 *Regional research approach since the early 70s in the Netherlands. A fundamental decision with long-term effects*
Gepubliceerd in *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, 317-328. H. Sarfatij, W.J.H. Verwers en P.J. Woltering (red.), Zwolle

Louwe Kooijmans, L.P.

- 1997 *Universitaire archeologie in bestaan bedreigd*
NRC Handelsblad, 22 oktober 1997

Slofstra, J.

- 1994 *Recent developments in Dutch archaeology. A scientific-historical outline*
Gepubliceerd in *Archaeological Dialogues* 1, 9-33

Weiner, A.

- 1992 *Inalienable Possessions: The Paradox of Keeping-While-Giving*
Berkeley: University of California Press

Byvanck, A.W.

- 1941 *De voorgeschiedenis van Nederland*
Leiden

Het cultuurhistorisch argument

Essaybundel

Colofon

Uitgave Bijdragen

Projectbureau Belvedere | Utrecht
Machteld Linssen | Projectbureau Belvedere | www.belvedere.nu |
machteldlinssen@kpnplanet.nl
Prof. dr. Arjo Klamer | Erasmus Universiteit Rotterdam | hoogleraar culturele economie |
klamer@fhk.eur.nl
Dr. Martijn Duineveld | Wageningen Universiteit | Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke Analyse |
martijn.duineveld@wur.nl
Dr. Kristof van Assche | Minnesota State Universities and colleges | Dept. of Community Studies |
kvanassche@stcloudstate.edu
Dr. ir. Elisabeth Ruijgrok | Witteveen en Bos | Rotterdam | e.ruijgrok@witteveenbos.nl
Prof. dr. Jos Bazelmans | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed | Amersfoort | hoofd sector Kennis |
J.Bazelmans@cultureelerfgoed.nl

Coördinatie en beeldredactie Ontwerp en opmaak Fotografie omslag

Machteld Linssen
Script Unlimited, Utrecht
Achtergrondfoto: Ge Dubbelman | Hollandse Hoogte
Inzetjes: Marco Okhuizen | Hollandse Hoogte
Erik van 't Hullenaar | ANP Photo
Rob Huibers | Hollandse Hoogte
Jurriaan Brobbel | ANP Photo
Flip Franssen | Hollandse Hoogte

Drukwerk Uitgave Oplage

Roto Smeets Grafiservices Utrecht
november 2009
700

Het cultuurhistorisch argument

Essaybundel

Cultuurhistorie is in toenemende mate een bepalende factor in maatschappelijke ontwikkelingen. In het debat over ruimtelijke kwaliteit is cultuurhistorie niet meer weg te denken. Cultuurhistorische relict en verhalen kleuren de leefomgeving en appelleren aan een diepgewortelde behoefte aan identiteit. Ruimtelijke transformaties kennen dan ook steeds vaker een cultuurhistorische component. Bij het vermarkten van wijken, dorpen en regio's groeit cultuurhistorie toe naar een A-merk; voor recreatie en toerisme, voor het vestigingsklimaat en ook voor het herprofilen van achterstandswijken. Met weer andere actualiteiten worden in de verkennende sfeer eerste verbanden gelegd, zoals met het integratiedebat of het vraagstuk van krimp.

Al deze ontwikkelingen leveren extra argumenten op voor behoud van cultuurhistorie, naast het argument van de culturele en historische waarde. Het is opeens de economische potentie van erfgoed die de doorslag kan geven. Of de proceskwaliteiten, zoals het samenbindend vermogen van een gemeenschappelijk verleden. De publieke wil, de stem van het volk, is een ander krachtig argument. En soms is het erfgoed slechts een werktuig, maar resulteert deze rol wel in het behoud ervan. Een leegstaande kerk kan prima dienst doen als nieuw, sociaal centrum van een wijk omdat het een beeldbepalend gebouw is op een centrale locatie, met voldoende parkeerplaatsen, waar veel mensen een

band mee hebben. Dat de kerk ook een monumentale waarde heeft, is dan niet het doorslaggevende argument.

Maar zijn deze nieuwe argumenten wel een waardevolle aanvulling op het cultureel historische argument? Of hebben ze een eroderende werking op de waarden waar het echt om zou moeten gaan? Is er misschien zelfs - ongemerkt - discussie ontstaan over de vraag wat van waarde is en wie dat bepaalt? Welke stem hebben bijvoorbeeld commerciële partijen daarin gekregen? En wat betekent dat?

Zes essayisten geven een visie op het actuele argumentatieveld: Machteld Linssen (Projectbureau Belvedere), Arjo Klamer (Erasmus Universiteit), Martijn Duineveld in een duo-essay met Kristof van Assche (Wageningen Universiteit, Minnesota State Universities and colleges), Elisabeth Ruijgrok (Witteveen en Bos) en Jos Bazelmans (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Met het geheel van de essaybundel wil projectbureau Belvedere uitnodigen om met een zekere verwondering en nieuwsgierigheid te kijken naar ontwikkelingen in het argumentatieveld. Hoe zijn deze ontwikkelingen in te zetten in het belang van de cultuurhistorie? En welke bijdrage kunnen het beleid en de wetenschap daaraan leveren?